कविकुलगुरू कालिदास संस्कृत विश्वविद्याालय, रामटेक

हस्तलिखित संग्रह

दाखल क्र. M2417 विषय धर्मशास्त्र

नाव सटिक मुंडकोपनिषद् भाष्य

लेखक/लिपीकार श्रीकृष्णा नंदराम

पृठ 56 काळ .... पूर्ण/अपूर्ण

॥श्रीकृष्णानंदरामसमर्थ॥श्रीक्षेत्रकाशि॥देणार शिवनारायणभगवद्भक्त॥मीति भाद्रपदकृष्ण ५ शके १८६५॥

॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

॥ अथसटीकंमुंडकोपनिषद्भाष्यंप्रारभ्यते ॥

॥ ॐ तत्सत् ॐ ॥

मुं॰भा॰ १ श्रीगणेशायनमः॥ यदक्षरंपरंब्रह्मविद्यागम्यमितीरितं॥ यस्मिन्ज्ञातेभवेत्ज्ञातंसर्वंतस्यामसंशयं॥१॥ ब्रह्मोपनिषद्गर्भोपनिषदाद्याअथर्वण टी॰
वेदस्यब्रह्मउपनिषदःसंतितासांशारीरकेऽनुपयोगित्वेनाप्याचिख्यासितत्वाद्दृश्यत्वादिगुणकोधर्मोक्तेरित्याद्यधिकरणोपयोगितयामुंडक
स्यव्याचिख्यासितस्यप्रतीकमादत्ते॥ ब्रह्मादेवानामित्याद्याथर्वणोपनिषद्व्याचिख्यासितेतिशेषः॥ नन्वियमुपनिषन्मंत्ररूपामंत्राणांचेषेत्वादीनां
कर्मसंबंधेनैवप्रयोजनवत्त्वमेतेषांचमंत्राणांकर्मसुविनियोजकप्रमाणानुपलंभेनतत्संबंधासंभवात्निष्प्रयोजनत्वाद्व्याचिख्यासितत्वंनसंभवतीति
शंकमानस्योत्तरं॥ सत्यं॥ कर्मसंबंधाभावेपिब्रह्मविद्याप्रकाशनसामर्थ्यात्विद्यासंबंधोभविष्यति॥ ननुविद्यायाःपुरुषकर्तृकत्वात्तत्प्रकाश
कत्वेअस्याउपनिषदोपिपौरुषेयत्वप्रसंगात्सासिकपुरुषदोषजत्वशंकयाऽप्रामाण्यात्व्याचिख्यासितत्वंनोपपद्यतइत्याशंक्याहासाम्नेति॥ वि

श्रीगणेशायनमः॥ अथमुंडकोपनिषद्भाष्यप्रारंभः॥ ब्रह्मादेवानामित्याद्याथर्वणिकोपनिषदस्याश्चविद्यासंप्रदायकर्तृपारंप
र्यलक्षणसंबंधमादावेवाह स्वयमेवस्तुत्यर्थमेवंहिमहद्भिःपरमपुरुषार्थसाधनत्वेनगुरुणाऽयासेनलब्धाविद्येति॥ श्रोतृबुद्धि
प्ररोचनायविद्यांमहीकरोति॥ स्तुत्याप्ररोचितायांहिविद्यायांसादराःप्रवर्तेयुरिति॥

द्यायाःसंप्रदायप्रवर्तकाएवपुरुषाःनतुस्वेच्छयानिर्मा
तारःसंप्रदायकर्तृत्वमपिनाधुनातनंयेनानाश्वासःस्यात्किंत्वनादिपारंपर्यागतंततोऽनादिप्रसिद्धब्रह्मविद्याप्रकाशनसमर्थोपनिषदःपुरुषसंबंधःसं
प्रदायकर्तृत्वपारंपर्यलक्षणएवतमादावेवाहेत्यर्थः॥ विद्यासंप्रदायकर्तृत्वमेवपुरुषाणांयथाविद्यायाःपुरुषसंबंधस्तथैवोपनिषदोपि॥ यदिपुरुषसं
बंधोऽविवक्षितःपौरुषेयत्वपरिहारायतर्हितथाभूतसंबंधाभिधायिनान्येनभवितव्यंस्वयमेवस्वसंबंधाभिधायकत्वेस्ववृत्तिप्रसंगादित्याशंक्याह॥ स्वय रामः
मेवस्तुत्यर्थमिति॥ विद्यास्तुतौतात्पर्यात्नस्ववृत्तिदोषइत्यर्थः॥ स्तुतिर्वाकिमर्थेत्यतआह॥ श्रोतृबुद्धीति॥ प्रवर्तेरन्नितिपाठोयुक्तःवृतुधातोरात्मनेप १

विद्याया यत्प्रयोजनं तदेवास्या उपनिषदोपि प्रयोजनं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य विद्यायाः प्रयोजनसंबंधमाह ॥ प्रयोजनेन त्विति ॥ संसारका
रणनिवृत्तिर्ब्रह्मविद्याफलं चेत् तर्ह्यपरविद्ययैव तन्निवृत्तेः संभवान्न तदर्थं ब्रह्मविद्याप्रकाशकोपनिषद्व्याख्यातव्येत्याशंक्याह ॥ अ
न्न चेति ॥ संसारकारणमविद्यादिदोषस्तन्निवर्तकत्वमपरविद्यायाः कर्मात्मिकाया न संभवति अविरोधान्न हिग्रातशोपि प्राणायामं कुर्वतः
शुक्तिदर्शनं विना तदविद्यानिवृत्तिर्दृश्यते ततोऽपरविद्यायाः संसारकारणनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा ब्रह्मविद्यामाहेति संबंधः ॥
किंच परमपुरुषार्थसाधनत्वेन ब्रह्मविद्यायाः परविद्यात्वं निकृष्टसंसारफलत्वेन च कर्मविद्याया अपरविद्यात्वं ततः समाख्याबलात् अप

प्रयोजनेन तु विद्यायाः साध्यसाधनलक्षणसंबंधमुत्तरत्र वक्ष्यति ॥ भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादिना ॥ अत्र चापरशब्दाद्यामृग्वेदा
दिलक्षणायां विधिप्रतिषेधमात्रपरायां विद्यायां संसारकारणाऽविद्यादिदोषनिवर्तकत्वं नास्तीति स्वयमेवोक्त्वा परापरविद्याभे
दकरणपूर्वकमविद्यायामंतरे वर्तमाना इत्यादिना ॥ तथापरप्राप्तिसाधनं सर्वसाधनसाध्यविषयवैराग्यपूर्वकं गुरुप्रसादलभ्यां
ब्रह्मविद्यामाह परीक्ष्य लोकानित्यादिना ॥ रविद्याया मोक्षसाधनत्वाभावोऽवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह ॥ परापरेति ॥ यच्चाहुः कर्मजडाः केव
लब्रह्मविद्यायाः कर्तृसंस्कारत्वेन कर्मांगत्वात्स्वातंत्र्येण पुरुषार्थसाधनत्वं नास्तीति तदनंतरश्रुत्यैव निराकृतमित्याह ॥ तथापरप्राप्तिसाधनमि
ति ॥ ब्रह्मविद्यायाः कर्मांगत्वे कर्मणो निंदा न स्यान्न ह्यंगविधानाय प्रधानं विनिंद्यते ॥ अत्र तु सर्वसाध्यसाधननिंदया तद्विषयवैराग्याभिधानपूर्व
कं परप्राप्तिसाधनं ब्रह्मविद्यामाहातो ब्रह्मविद्यायाः स्वप्रधानत्वात्तत्प्रकाशकोपनिषदां न कर्तृस्तावकत्वमित्यर्थः ॥ यद्युपनिषदां स्वतंत्रब्रह्मविद्या
प्रकाशकत्वं स्यात्तर्हि तदध्येतॄणां सर्वेषामेव किमिति ब्रह्मविद्या न स्यादित्याशंक्याह ॥ गुरुप्रसादलभ्यामिति ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥

सर्प जन्य

सं·भा· गुर्वनुग्रहादिसंस्काराभावात्सर्वेषांयद्यपिनभविष्यतितथापिविशिष्टाधिकारिणांभविष्यतीतिभावः॥ननुस्वतंत्राचेद्ब्रह्मविद्यातर्हिप्रयोज टी·
२ नसाधनंनस्यात्सुखदुःखप्राप्तिपरिहारयोःप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यतावगमात्तत्राह॥प्रयोजनंचेति॥स्मरणमात्रेणविस्मृतसुवर्णलाभेसु
खप्राप्तिप्रसिद्धेःरज्जुतत्त्वज्ञानमात्राच्चभयकंपादिदुःखनिवृत्तिप्रसिद्धेर्नप्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्यत्वंप्रयोजनस्यैकांतिकंअतोविश्वश्रुतिःप्र
योजनसंबंधंविद्यायाअसकृद्ब्रवीतितस्मात्तत्प्रकाशकोपनिषदोव्याख्येयत्वंसंभवतीत्यर्थः॥यच्चाहुरेकदेशिनःस्वाध्यायाध्ययनविधेरर्थाव
बोधफलस्यत्रैवर्णिकाधिकारत्वादधीतोपनिषज्जन्येब्रह्मज्ञानेस्त्येवसर्वेषामधिकारस्ततःसर्वाश्रमकर्मसमुच्चितैवब्रह्मविद्यामोक्षसाधनमिति

प्रयोजनंचाःसकृद्ब्रवीति॥ब्रह्मवेदब्रह्मैवभवति॥परामृताःपरिमुच्यंतिसर्वइतिच॥ज्ञानमात्रेयद्यपिसर्वाश्रमिणामधिकारःतथा
पिसंन्यासनिष्ठैवब्रह्मविद्यामोक्षसाधनंनकर्मसहितेतिभैक्ष्यचर्यांचरंतःसंन्यासयोगादितिचब्रुवन्दर्शयति॥विद्याकर्मविरोधाच्च
॥नहिब्रह्मात्मैकत्वदर्शनेनसहकर्मस्वप्नेपिसंपादयितुंशक्यं॥विद्यायाःकालविशेषाभावादनियतनिमित्तत्वात्कालसंकोचाःनुपप

तत्राह॥ज्ञानमात्रइति॥सर्वस्वत्यागात्मकसंन्यासनिष्ठैवपरब्रह्मविद्यामोक्षसाधनमितिवेदोदर्शयतितादृशसंन्यासिनांचकर्मसाधनस्यस्वस्या
भावान्नकर्मसंभवः॥आश्रमधर्मोपिशमदमाद्युपबृंहितविद्याभ्यासनिष्ठत्वमेवतेषांशौचाचमनादिरपितत्त्वतोनाश्रमधर्मोलोकसंग्रहार्थत्वात्।
ज्ञानाभ्यासेनैवापावनत्वनिवृत्तेर्नहिज्ञानेनसदृशंपवित्रमिहविद्यतइतिस्मरणात्त्रिषवणस्नानविध्यादेरन्यसंन्यासिविषयत्वादतःकर्मनि
वृत्त्यैवसाहित्यंज्ञानस्यनकर्मणेत्यर्थः॥इतश्चनकर्मसमुच्चिताविद्यामोक्षसाधनमित्याह॥विद्याकर्मविरोधाच्चेति॥अकर्तृब्रह्मैवास्मीतिकरोमि रामः
चेतिस्फुटोव्याघातइत्यर्थः॥यदाब्रह्मात्मैकत्वंविस्मरतितदोत्पन्नविद्यापिकरिष्यतिततःसमुच्चयःसंभाव्यतइतिनवाच्यमित्याह॥विद्यायाइति॥ २
धेनसं५

ननु गृहस्थानामंगिरःप्रभृतीनां विद्यासंप्रदायप्रवर्तकत्वदर्शनाद्गृहस्थाश्रमकर्मभिः समुच्चयो लिंगादवगम्यत इत्याशंक्याह॥ यत्विति॥ लिंगस्य
न्यायोपबृंहितस्यैवगमकत्वांगीकारात् समुच्चये चन्यायाभावात् प्रत्युत विरोधदर्शनाच्च लिंगेन समुच्चयसिद्धिः संप्रदायप्रवर्तकानां च गार्हस्थ्य
स्याभासमात्रत्वात्तत्त्वानुसंधानेन मुहुर्मुहुः बोधान्मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे किंचन दह्यत इत्युद्गारदर्शनात्कर्माभासेन न समुच्चयः स्यात् तत्र च

यत्तु गृहस्थेषु ब्रह्मविद्यासंप्रदायकर्तृत्वादिलिंगं न तत्स्थितं न्यायं बाधितुमुत्सहते॥ नहि विधिशतेनापि तमःप्रकाशयोरेक
त्र सद्भावः शक्यते कर्तुं॥ किमुत लिंगैः केवलैरिति॥ एवमुक्तसंबंधप्रयोजनाया उपनिषदोऽल्पाक्षरं ग्रंथविवरणमारभ्यते॥ यइ
मां ब्रह्मविद्यामुपयंति आत्मभावेन श्रद्धाभक्तिपुरःसराः संतस्तेषां गर्भजन्मजरारोगाद्यनर्थपूगं निशातयति॥ परं वा ब्रह्म गमयत्ये

ॐ भद्रं कर्णेभिरिति शांतिः॥ ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमः संबभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता॥

विद्यादिसंसारकारणं चात्यंतमवसादयति विनाशयतीति उपनिषत् उपनिपूर्वस्य सदेरेवमर्थस्मरणात्॥ ब्रह्मा परिवृढो महान्
धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिशेत इति॥ देवानां द्योतनवतामिंद्रादीनां प्रथमो गुणैः प्रधानः सन् प्रथमोऽग्रे वा संबभूवाभिव्य
क्तः सम्यक् स्वातंत्र्येणेत्यभिप्रायः॥ विधिर्न दृश्यत इति भावः॥ साधितं व्याख्येयत्वमुपसंहरति॥ एवमिति॥ ग्रंथे कथमुपनिषच्छब्दप्रयोग
इति शंकायामुपनिषच्छब्दवाच्य विद्यार्थत्वाल्लाक्षणिक इति दर्शयितुं विद्याया उपनिषच्छब्दार्थत्वमाह॥ य इमामिति॥ आत्मभावेनेति प्रेमास्पदतये ई॰
त्यर्थः॥ अनर्थपूगं क्लेशसमूहं निशातयति शिथिलीकरोति॥ अपरिपक्वज्ञानात् द्वित्रैर्जन्मभिर्मोक्षसंभवादित्यर्थः॥ ज्ञानमप्रतिघं यस्य वैराग्यं च जगत

ऐश्वर्यं चैव धर्मेश्च सह सिद्धं चतुष्टयमिति स्मरणात्॥ धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यैः सर्वानन्यानतिक्रम्य वर्तत इति परिवृढत्वं सिद्धमित्यर्थः॥ योसावतीं द्रियोग्राह्यः सूक्ष्मोव्यक्तः सनातनः॥ सर्वभूतमयोऽचिंत्यः स एष स्वयमुद्बभौ॥ स्वयमुद्भूतशुक्रशोणितसंयोगमंतरेणाविर्भूत इति स्मृतेः स्वातंत्र्य

नयथाधर्मोऽधर्मवशात्संसारिणोऽन्ये जायंते॥ योसावतींद्रियोऽग्राह्य इत्यादिस्मृतेः॥ विश्वस्य सर्वस्य जगतः कर्ता उत्पादयिता भुव नस्योत्पन्नस्य गोप्ता पालयितेति विशेषणं ब्रह्मणो विद्यास्तुतये॥ स एवं प्रख्यातमहत्वो ब्रह्मा ब्रह्मविद्यां ब्रह्मणः परमात्मनो विद्या ब्रह्मविद्या॥ येनाऽक्षरं पुरुषं वेद सत्यमिति विशेषणात्परमात्मविषया हि सा ब्रह्मणा वाग्रजेनोक्तेति ब्रह्मविद्यातां॥ सर्वविद्याप्र

स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह॥ अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माऽथर्वा तां पुरोवाचांऽगिरे ब्रह्मवि द्यां॥ स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भारद्वाजोऽगिरसे परावरां॥ तिष्ठां सर्वविद्याभिव्यक्तिहेतुत्वात्सर्वविद्याश्रयामित्यर्थः

॥ सर्वविद्यावेद्यं वा वस्त्वनयैव ज्ञायत इति॥ येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति श्रुतेः॥ सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति च स्तौ ति॥ विद्याम थर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह॥ ज्येष्ठश्चासौ पुत्रश्चानेकेषु ब्रह्मणः सृष्टिप्रकारेष्वन्यतमस्य सृष्टिप्रकारस्य प्रमुखे पूर्वमथर्वा सृष्ट इति ज्येष्ठः तस्मै ज्येष्ठपुत्राय प्राह उक्तवान्॥ यामेतामथर्वणे प्रवदेत अवदत् ब्रह्मविद्यां ब्रह्मा॥ तामेव ब्रह्मणः प्राप्तां अथर्वा पुरा पूर्वमुवाचोक्तवान् अंगिरे अंगिर्नाम्ने ब्रह्मविद्यां॥ गम्यत इत्यर्थः॥ वाक्योत्थबुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं ब्रह्मैव ब्रह्मविद्या॥ तच्च ब्रह्म सर्वाभिव्यंजकं ॥ ततः सर्वविद्यानां व्यंजकतया आश्रीयत इति सर्वविद्याश्रया अथवा सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा परिसमाप्तिर्भवति यस्यामुत्पन्नायां ज्ञातव्याभावात्सा सर्व

प्रश्नबीजमाह॥ एकस्मिन्निति॥ उपादानात्कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावादुपादाने ज्ञाते तत्कार्यं ततः पृथङ्नास्तीति ज्ञातं भवतीति सामान्यव्याप्तिस्तद्बलाद्वा पप्रच्छेत्याह॥ अथवेति॥ प्रश्नास्वरांजस्यमाक्षिप्य समाधत्ते॥ नन्वविदितेहीत्यादिना॥ किमस्तितदिति प्रयोगे ऽक्षरबाहुल्येनायासः स्या

सचांगिर्भारद्वाजाय भरद्वाजगोत्राय सत्यवहाय सत्यवहनाम्ने प्राह प्रोक्तवान्॥ भारद्वाजोंगिरसे स्वशिष्याय पुत्राय वा परावरां परस्मादवरेण प्राप्तेति परावरां सर्वविद्याविषयव्याप्तेर्वा तां परावरामंगिरसे प्राहेत्यनुषंगः॥ शौनकः शुनकस्यापत्यं महाशालो महागृहस्थोंऽगिरसं भारद्वाजशिष्यमाचार्यं विधिवद्यथाशास्त्रमित्येतत्॥ उपसन्न उपगतः सन्पप्रच्छ पृष्टवान्॥ शौनकांगिरसयोः संबंधादर्वाग्विधिवद्विशेषणादुपसदनविधेः पूर्वेषामनियम इति गम्यते॥ मर्यादाकरणार्थं वा विशेषणं॥ मध्यदीपिकान्यायार्थं वा विशेषणं॥ अस्मदादि

शौनको ह वै महाशालोंऽगिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥

ष्वप्युपसदनविधेरिष्टत्वात्॥ किमित्याह॥ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते॥ न्विति वितर्के भगवो भगवन्सर्वं यद्विज्ञेयं विज्ञातं विशेषेण ज्ञातमवगतं भवतीत्येकस्मिन्विज्ञाते सर्वविद्भवतीति शिष्टप्रवादं श्रुतवाञ्शौनकस्तद्विशेषं विज्ञातुकामः सन्कस्मिन्निति वितर्कयन्पप्रच्छ अथवा लोकसामान्यदृष्ट्या ज्ञात्वैव पप्रच्छ॥ संति हि लोके सुवर्णादिशकलभेदाः सुवर्णत्वाद्येकत्वविज्ञानेन विज्ञायमाना लौकिकैस्तथा किंन्वस्ति सर्वस्य जगद्भेदस्यैककारणं यदेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीति॥ नन्वविदिते हि कस्मिन्निति प्रश्नोऽनुपपन्नः किमस्ति त्वितित दा प्रश्नो युक्तः सिद्धे त्वस्तित्वे कस्मिन्निति स्याद्यथा कस्मिन्निधेयमिति॥ न॥ तद्वीरुतया कस्मिन्निस्य सरांजस्येला घ
तंर्द२

८

मुं·भा· ४

कल्पः सूत्रग्रंथः अनुष्ठेयक्रमः कल्प इत्यर्थः अविद्याया अपगम एव परप्राप्तिरुपचर्यते॥ अविद्यापगमश्च ब्रह्मावगतिरेवेति व्याख्यातम् टी·
अक्षरबाहुल्याद्‌ायासभीरुत्वात्त्वत्र संभवत्येव॥ किं त्वेकस्मिन्विज्ञाते सर्वं वित्स्यादिति॥ तस्मै शौनकाय गिराह किलोवाच॥ कि
मित्युच्यते॥ द्वे विद्ये वेदितव्ये इत्येवं ह स्म किल यद्ब्रह्मविदो वेदार्थाभिज्ञाः परमार्थदर्शिनो वदंति॥ के ते इत्याह॥ परा च परमात्मवि
द्या अपरा च धर्माधर्मतत्साधनतत्फलविषया॥ ननु कस्मिन्विदिते सर्वविद्भवतीति शौनकेन पृष्टं तस्मिन्वक्तव्ये पृष्टमाहांगिरा
द्वे विद्ये इत्यादि नैष दोषः॥ क्रमापेक्षत्वात्प्रतिवचनस्यापरा हि विद्याऽविद्या सा निराकर्तव्या तद्विषये हि विदिते न किंचित्तत्त्वतो वि

तस्मै स होवाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदंति॥ परा चैवापरा च तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथ
र्ववेदः शीक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमिति॥ अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते॥ दितं स्यादिति निराकृत्य

हि पूर्वपक्षं पश्चात्सिद्धांतो वक्तव्यो भवतीति न्यायात्॥ तत्र का अपरेत्युच्यते॥ ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेद इत्येते चत्वारो वे
दाः॥ शीक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषमित्यंगानि षडेषाऽपरा विद्या॥ अथेदानीमियं परा विद्योच्यते॥ यया तद्वक्ष्यमाण
विशेषणमक्षरमधिगम्यते प्राप्यते॥ अधिपूर्वस्य गमेः प्रायशः प्राप्त्यर्थत्वात्॥ न च परप्राप्तेरवगमार्थस्य च भेदोऽस्त्यविद्याया अपा
य एव हि परप्राप्तिर्नार्थांतरं॥ ननु ऋग्वेदादिबाह्या तर्हि सा कथं परा विद्या स्यान्मोक्षसाधनं च॥ या वेदबाह्याः स्मृतयः इति हि स्मरंति॥ राम:
स्मार्भिः॥ ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वा अविद्यानिवृत्तिरित्येतद्व्याख्यानावसरेऽतोऽधिगमशब्दोऽत्र प्राप्तिपर्याय एवेत्याह॥ न च परप्राप्तेरिति ॥ ७ ॥ ४

सांगानां वेदानामपरविद्यात्वेनोपन्यासात्ततः पृथक्करणाद्वेदबाह्यतया ब्रह्मविद्यायाः परत्वं न संभवतीत्याक्षिपति॥ नन्विति॥ या वेदबाह्याः
स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः॥ सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमोनिष्ठा हि ताः स्मृता इति स्मृतेः॥ कुदृष्टित्वादनुपादेया स्यादित्यर्थः॥ विद्याया वेदबाह्य
कुदृष्टित्वान्निष्फलत्वादनादेया स्यात्॥ उपनिषदां च ऋग्वेदादिबाह्यत्वं स्यात्॥ ऋग्वेदादित्वे च पृथक्करणमनर्थकमथ परेति॥ न॥
वेद्यविषयविज्ञानस्य विवक्षितत्वादुपनिषद्वेद्याक्षरविषयं हि विज्ञानमिह परा विद्येति प्राधान्येन विवक्षितं नोपनिषच्छब्दरा
शिः॥ वेदशब्देन तु सर्वत्र शब्दराशिर्विवक्षितः॥ शब्दराश्यधिगमेऽपि यत्नांतरमंतरेण गुर्वभिगमनादिलक्षणं वैराग्यं च नाक्षरा
धिगमः संभवतीति पृथक्करणं ब्रह्मविद्यायाः परा विद्येति॥ यथाविधिविषये कर्त्राद्यनेककारकोपसंहारद्वारेण वाक्यार्थज्ञानका

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णं॥

लादन्यत्रानुष्ठेयोऽर्थोऽस्त्यग्निहोत्रादिलक्षणो न तथेह परविद्याविषये वाक्यार्थज्ञानसमकाल एव तु पर्यवसितो भवति॥ केवल
शब्दप्रकाशितार्थज्ञानमात्रनिष्ठाव्यतिरिक्ताभावात्॥ तस्मादिह परां विद्यां सविशेषणेनाक्षरेण विशिनष्टि यत्तदद्रेश्यमित्यादिना
॥वक्ष्यमाणं बुद्धौ संहृत्य सिद्धवत्परामृशति॥ यत्तदिति॥ अद्रेश्यमदृश्यं सर्वेषां बुद्धींद्रियाणामगम्यमित्येतत्॥ दृशेर्बहिः प्रवृत्तस्य
पंचेंद्रियद्वारकत्वात्॥ अग्राह्यं कर्मेंद्रियाविषयमित्येतत्॥ अगोत्रं॥ त्वेतदर्थानामुपनिषदामप्यृग्वेदादिबाह्यत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः॥ वे
दबाह्यत्वेन पृथक्करणं न भवति किंतु वैदिकस्यापि ज्ञानस्य वस्तुविषयस्य शब्दराश्यतिरेकाभिप्रायेणेत्याह॥ न वेद्यविषयेति ॥ ५ ॥ ५ ॥

मुं॰ भा॰ कर्मज्ञानाद्विलक्षणत्वाभिप्रायेणचपृथक्करणमित्याह॥ यथाविधिविषयइति॥ अप्राप्तप्रतिषेधप्रसंगान्नप्रधानपरत्वमपिशंकनीयमिति टी॰

५ गोत्रमन्वयोमूलमित्यनर्थांतरमगोत्रमनन्वयमित्यर्थः॥ नहितस्यमूलमस्तियेनान्वितंस्यात्॥ वर्ण्यंतइतिवर्णाद्रव्यधर्माःस्थूलत्वादयःशुक्लत्वादयोवाःविद्यमानावर्णायस्यतदवर्णमक्षरं॥ अचक्षुःश्रोत्रं चक्षुश्चश्रोत्रंचनामरूपविषयेकरणेसर्वजंतूनांतेअविद्यमानेयस्यतदचक्षुःश्रोत्रं॥ यःसर्वज्ञःसर्वविदित्यादिचेतनावत्वविशेषणत्वात्॥ प्राप्तंसंसारिणामिवचक्षुःश्रोत्रादिभिःकरणैरर्थसाधकत्वंतदिहाचक्षुःश्रोत्रमितिवार्यते॥ पश्यत्यचक्षुःसशृणोत्यकर्णइत्यादिदर्शनात् किंच॥ तदपाणिपादंकर्मेंद्रियरहितमित्येतत्॥ यतएवमग्राह्यमग्राहकंचातोनित्यमविनाशिविभुंविविधंब्रह्मादिस्थावरांतप्राणिभेदैर्भवतीतिविभुंसर्वगतंव्यापकमाका

अचक्षुःश्रोत्रंतदपाणिपादं॥ नित्यंविभुंसर्वगतंसुसूक्ष्मंतदव्ययंयद्भूतयोनिंपरिपश्यंतिधीराः ॥

शवत्सुसूक्ष्मंशब्दादिस्थूलत्वकारणरहितत्वाच्छब्दादयोह्याकाशवाय्वादीनामुत्तरोत्तरस्थूलत्वकारणानितदभावात्सुसूक्ष्मं॥ किंच॥ तदव्ययंउक्तधर्मत्वादेवनव्येतीत्यव्ययं॥ नह्यनंगस्यस्वांगापचयलक्षणोव्ययःसंभवति॥ शरीरस्येवनापिकोशापचयलक्षणोव्ययःसंभवतिराज्ञइवनापिगुणद्वारकोव्ययःसंभवति॥ अगुणत्वात्सर्वात्मकत्वाच्चयदेवंलक्षणं॥ भूतयोनिंभूतानांकारणंपृथिवीवस्थावरजंगमानां॥ परिपश्यंतिसर्वतःआत्मभूतंसर्वस्याक्षरंपश्यंतिधीराधीमंतोविवेकिनः॥ ईदृशमक्षरंयया विद्ययाऽधिगम्यतेसापराविद्येतिसमुदायार्थः॥ मत्वाह॥ यःसर्वज्ञइति॥ अगुणत्वादितिउपसर्जनरहितत्वात्सर्वात्मकत्वाच्चेति॥ हेयस्या

रामः
५

ब्रह्मनकारणंसहायशून्यत्वात्कुलालमात्रवदित्यस्यानैकांतिकत्वमुक्तमूर्णनाभिदृष्टांतेन॥ब्रह्मजगतोनोपादानंतदभिन्नत्वात्स्वरूपसे
वेत्यनुमानांतरस्यानैकांतिकत्वमाह॥यथाचपृथिव्यामिति॥जगन्नब्रह्मोपादानंतद्विलक्षणत्वात्यद्यद्विलक्षणंतत्तदुपादानकंनभवतिय

भूतयोन्यक्षरमित्युक्तंतत्कथंभूतयोनित्वमित्युच्यतेप्रसिद्धदृष्टांतैः॥यथालोकेप्रसिद्धऊर्णनाभिर्लूताकीटःकिंचित्कारणांतर
मनपेक्ष्यस्वयमेवसृजतेस्वशरीराव्यतिरिक्तानेवतंतून्बहिःप्रसारयतिपुनस्तानेवगृह्णतेचगृह्णातिस्वात्मभावमेवापादयति
॥यथाचपृथिव्यामोषधयोव्रीह्याद्याःस्थावरांताइत्यर्थः॥स्वात्माव्यतिरिक्ताएवप्रभवंति॥यथाचसतोविद्यमानाज्जीवतःपुरुषा
त्केशलोमानिकेशाश्चलोमानिसंभवंतिविलक्षणानि॥यथैतेदृष्टांतास्तथाविलक्षणंसलक्षणंचनिमित्तांतरानपेक्षात्यथोक्तल

यथोर्णनाभिःसृजतेगृह्णतेचयथापृथिव्यामोषधयःसंभवंति॥यथासतःपुरुषात्केशलोमानितथाक्षरात्संभवतीह
विश्वं॥ क्षणादक्षरात्संभवतिसमुत्पद्यतेइहसंसारमंडलेविश्वंसमस्तंजगदनेकदृष्टांतोपादानंतुसुखार्थप्रबोधनार्थं॥य
द्ब्रह्मणउत्पद्यमानंविश्वंतदनेनक्रमेणोत्पद्यतेनयुगपद्बदरमुष्टिप्रक्षेपवदितिक्रमनियमविवक्षार्थोयंमंत्रआरभ्यते॥तपसाज्ञा
नेनोत्पत्तिविधिज्ञतयाभूतयोन्यक्षरंब्रह्मचीयतेउपचीयते॥उत्पिपादयिषदिदंजगदंकुरमिवबीजमुच्छूनतांगच्छतिपुत्रमिवपि

थाघटोनतंतूपादानकइत्यस्यव्यभिचारार्थमाह॥यथाचसतइति॥एकस्मिन्नपिदृष्टांतेसर्वानुमानानामनैकांतिकत्वंयोजयितुंशक्यमितिशं
क्यमानंप्रत्याहानेकदृष्टांतेति॥ईश्वरत्वोपाधिभूतंमायातत्त्वंमहाभूतादिरूपेणसर्वजीवैरुपलभ्यतइतिसर्वसाधारण्येपिकथंजायतेऽनादिसि

॥ तहर्षेण ॥

हुत्वादिसाशंक्याह॥ व्याचिकीर्षितेति॥

मुं·भा· ६ कर्मापूर्वसमवायिभूतसूक्ष्ममव्याकृतमितिकेचित्तन्नतस्यप्रतिजीवंभिन्नत्वात्तदीश्वरत्वोपाधित्वासंभवात्सामान्यरूपेणसंभवेपिपृथिव्या टी·
दिसामान्यानांबहुत्वात्प्रकृतावेकत्वश्रुतिव्याकोपापातात्जाड्यमहामायारूपेणैवसंभवेपिनकर्मापूर्वसमवायित्वंतस्याकारकत्वाद्बुध्यादी
नामेवकारकत्वाभिधानात्कारकावयवेष्वेवक्रियासमवायाभ्युपगमात्किंचनकार्यस्यस्वकारणप्रकृतिसंदृष्टमितिभूतसूक्ष्मस्यपंचीकृतभूतप्र

एवंसर्वज्ञयासृष्टिस्थितिसंहारशक्तिविज्ञानवत्तयोपचितात्ततोब्रह्मणोऽन्नमद्यतेभुज्यतइत्यन्नमव्याकृतंसाधारणंसंसारि
णांव्याचिकीर्षितावस्थारूपेणअभिजायतेउत्पद्यते॥ततश्चाव्याकृताद्व्याचिकीर्षितावस्थातोन्नात्प्राणोहिरण्यगर्भोब्रह्मणोज्ञा
नक्रियाशक्त्यधिष्ठितजगत्साधारणोविद्याकामकर्मभूतसमुदायबीजांकुरोजगदात्माभिजायतइत्यनुषंगः॥तस्माच्चप्राणान्म

तपसाचीयतेब्रह्मततोऽन्नमभिजायते॥अन्नात्प्राणोमनःसत्यंलोकाःकर्मसुचामृतं॥

नआख्यंसंकल्पविकल्पसंशयनिर्णयाद्यात्मकमभिजायते॥ततोपिसंकल्पाद्यात्मकान्मनसःसत्यंसत्याख्यमाकाशादिभूतपंच
कमभिजायते॥तस्मात्सत्याख्याद्भूतपंचकादण्डक्रमेणसप्तलोकाभूरादयस्तेषुमनुष्यादिप्राणिवर्णाश्रमक्रमेणकर्माणिकर्म
सुचनिमित्तभूतेषुअमृतंफलंयावत्कर्माणिकल्पकोटिशतैरपिनविनश्यंति॥तावत्फलंनविनश्यतीत्यमृतं॥ कृतित्वंनस्यात्तस्मान्महाभू श्री॥
तसर्गादिसंस्कारास्पदंगुणत्रयसाम्यंमायातत्त्वमव्याकृतादिशब्दवाच्यमिहाभ्युपगंतव्यं॥पूर्वस्मिन्कल्पेहिरण्यगर्भप्राप्तिनिमित्तंप्रकृष्टंज्ञानंकर्म रामः
चयेनानुष्ठितंतदनुग्रहायमायोपाधिकंब्रह्महिरण्यगर्भावस्थाकारेणविवर्ततेसचजीवतदवस्थाभिमानीहिरण्यगर्भउच्यतइत्यभिप्रेत्याह॥ब्रह्मण ६

उपासना

ज्ञानशक्तिभिःक्रियाशक्तिभिश्चाधिष्ठितंविशिष्टंजगद्व्यष्टिरूपंतस्यसाधारणःसमष्टिरूपःसूत्रसंज्ञइत्यर्थःमनआख्यमिति॥समष्टिरूपंवि
वक्षितंव्यष्टिरूपस्यलोकस्रष्टुत्तरकालत्वाद्वक्ष्यमाणार्थमितिवक्ष्यमाणस्याविद्याविवरणंप्रकरणस्यारंभार्थमुक्तपरविद्यासूत्रार्थोपसंहार
इत्यर्थः॥सामान्येनेतिसमष्टिरूपेणमायाख्येनोपाधिनेत्यर्थः॥विशेषेणेति॥व्यष्टिरूपेणाविद्याख्येनोपाधिनाऽनंतजीवभावमापन्नःसएवस

उक्तमेवार्थमुपसंजिहीर्षुर्मंत्रोवक्ष्यमाणार्थमाह॥यउक्तलक्षणोऽक्षराख्यःसर्वज्ञःसामान्येनसर्वंजानातीतिसर्वज्ञः॥विशेषेणस
र्वंवेत्तीतिसर्ववित्॥यस्यज्ञानमयंज्ञानविकारमेवसार्वज्ञलक्षणंतपोनायासलक्षणं॥तस्माद्यथोक्तात्सर्वज्ञादेतदुक्तंकार्यल
क्षणंब्रह्महिरण्यगर्भाख्यंजायते॥किंच॥नामासौदेवदत्तयज्ञदत्तइत्यादिलक्षणंरूपमिदंशुक्लंनीलमित्यादिअन्नंचव्रीहियवादि

यःसर्वज्ञःसर्वविद्यस्यज्ञानमयंतपः॥तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमन्नंचजायते ॥ १ ॥

लक्षणंजायते॥पूर्वमंत्रोक्तक्रमेणेत्यविरोधोद्रष्टव्यः॥१॥सांगावेदाअपराविद्योक्तात्रऋग्वेदोयजुर्वेदइत्यादिना॥यत्तदद्रेश्यमित्या
दिनानामरूपमन्नंचजायतइत्यंतेनग्रंथेनोक्तलक्षणमक्षरंययाविद्ययाऽधिगम्यतइतिपराविद्यासविशेषेणोक्ता॥ वेदोपाधितत्संस
ष्टंचवेत्तीत्यधिदैवमध्यात्मंचतत्त्वाभेदःसूत्रितः॥स्रष्टृत्वंप्रजापतीनांतपसाप्रसिद्धंतद्वत्ब्रह्मणोपिस्रष्टृत्वंतपोनुष्ठानंवक्तव्यं॥ततः
संसारित्वंप्रसज्येतेत्याशंक्याह॥यस्यज्ञानमयमिति॥सत्वप्रधानमायायाःज्ञानाख्योविकारस्तदुपाधिकंज्ञानविकारंसृज्यमानसर्वप
दार्थाभिज्ञत्वलक्षणंतपोनतुक्लेशरूपंप्रजापतीनामिवेत्यर्थः॥इतिप्रथमखंडः॥१॥अनादिरुपादानरूपेणानंतोब्रह्मज्ञानात्स्वागंता

दित्यनेनपदाहुरेकजीववादिनः एकचैतन्यमेकयैवाविद्ययाबद्धं संसरतितदेवकदाचिन्मुच्यतेनास्मदादीनांबंधमोक्षौस्तइतितदपास्तं भवतिश्रुतिबहिष्कृतत्वात्सुषुप्तेपिक्रियाकारकफलभेदरूपस्यप्रहाणंभवति॥बुद्धिपूर्वकप्रहाणस्यततोविशेषमाह॥सामस्त्येनेति॥ स्वोपाध्यविद्याकार्यस्याविद्याप्रहाणेनात्यंतिकप्रहाणंविद्याफलमित्यर्थः॥अमरोऽपक्षयरहितः॥अमृतोनाशरहितइत्यर्थः॥१॥अपरवि

अतःपरमनयोर्विद्ययोर्विषयौविवेक्तव्यौसंसारमोक्षावित्युत्तरोग्रंथआरभ्यते॥तत्राऽपरविद्याविषयःकर्त्रादिसाधनक्रियाफलभेदरूपःसंसारोऽनादिरनंतोदुःखरूपत्वाद्धातव्यः॥प्रत्येकंशरीरिभिःसामस्त्येननदीस्रोतोवदव्यवच्छेदरूपसंबंधस्तदुपशमलक्षणो मोक्षःपरविद्याविषयोऽनाद्यनंतोऽजरो अमरोऽमृतोऽभयःशुद्धःप्रसन्नःस्वात्मप्रतिष्ठालक्षणःपरमानंदोऽद्वयइति॥पूर्वंतावदपर

तदेतत्सत्यं॥मंत्रेषुकर्माणिकवयोयान्यपश्यंस्तानित्रेतायांबहुधासंततानि ॥

विद्याविषयप्रदर्शनार्थमारंभः॥तद्दर्शनेहितन्निर्वेदोपपत्तेस्तथाचवक्ष्यति॥परीक्ष्यलोकान्कर्मचितानित्यादिना॥नह्यप्रदर्शितेपरीक्षोपपद्यतइतितत्प्रदर्शयन्नाह॥तदेतत्सत्यमवितथं॥किंतन्मंत्रेषुऋग्वेदाद्याख्येषुकर्माण्यग्निहोत्रादीनिमंत्रैरेवप्रकाशितानिकवयोमेधाविनोवसिष्ठादयोयान्यपश्यन्दृष्टवंतोयत्तदेतत्सत्यं॥ द्यापाःपरविद्यायाश्चविषयोप्रदर्श्यपूर्वमपरविद्याविषय प्रदर्शनेश्रुतेरभिप्रायमाह॥पूर्वंतावदिति॥यदिष्टसाधनतयाऽनिष्टसाधनतयावावेदेनबोध्यतेकर्मतस्यासतिप्रतिबंधेतत्साधनत्वाव्यभिचारःसत्यत्वंनस्वरूपाबाध्यत्वंप्रवाह्येतइत्यादिनानिंदितत्वात्स्वरूपबाध्यत्वेपिचअर्थक्रियासामर्थ्यंस्वप्नकामिन्यामिवघटतइत्य

ऋग्वेदविहितः पदार्थो होत्रं॥ यजुर्वेदविहितआध्वर्यवं॥ सामवेदविहितऔद्गात्रं॥ तद्रूपायां त्रेतायामित्यर्थः॥ सत्यकामा मोक्षकामा इतिस
मुच्चयाभिप्रायेण व्याख्यानमयुक्तं एषवः पंथाः सुकृतस्य लोक इति स्वर्गफलसाधनत्वविषयवाक्यशेषविरोधादिति आहवनीयस्य दक्षि

एकांतपुरुषार्थसाधनत्वात्तानि च वेदविहितानि ऋषिदृष्टानि कर्माणि त्रेतायां त्रयीसंयोगलक्षणायां होत्राध्वर्यवौद्गात्रप्रकारा
यामधिकरणभूतायां बहुधा बहुप्रकारं संततानि निर्वृत्तानि कर्मिभिः क्रियमाणानि त्रेतायां वा युगे प्रायशः प्रवृत्तानि॥ अतो यूयं ता
नि॰ न्याचरथ निर्वर्तयथ॥ नियतं संसं॥ सत्यकामा येयथाभूतकर्मफलकामाः संत एष वो युष्माकं पंथा मार्गः सुकृतस्य स्वयं निर्वर्तितस्य क

तान्याचरथ नियतं सत्यकामा एष वः पंथाः सुकृतस्य लोके॥ यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने तदाज्यभा
गावंतरेणाहुतीः प्रतिपादयेत्॥ र्मणो लोके फलनिमित्तं लोक्यते दृश्यते भुज्यत इति कर्मफलं लोक उच्यते॥ तदर्थं तत्प्राप्तये
एष मार्ग इत्यर्थः॥ यान्येतान्यग्निहोत्रादीनि त्रयीविहितानि कर्माणि तान्येष पंथा अवश्यफलप्राप्तिसाधनमित्यर्थः॥ तत्राग्निहोत्रमेव
तावत्प्रथमं प्रदर्शनार्थमुच्यते सर्वकर्मणां प्राथम्यात्॥ तत्कथं यदैवेंधनैरभ्याहितैः सम्यगिद्धे हव्यवाहने लेलायति चलति अर्चिस्तदा त
स्मिन्काले लेलायमाने चलति अर्चिषि आज्यभागावाज्यभागयोरंतरेण मध्ये आवापस्थाने आहुतीः प्रतिपादयेत्प्रक्षिपेद्देवतामुद्दिश्य आनेका

णोत्तरपार्श्वयोराज्यभागाविज्येते॥ इंद्रायस्वाहा प्रजापतये स्वाहेति दर्शपूर्णमासे तयोर्मध्येऽन्ये यागा अनुष्ठीयंते तन्मध्यमावापस्थानमुच्यते अग्नि
होत्राहुत्योर्हि लंप्रसिद्धं सूर्याय स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति प्रातरग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति सायं कथमग्निहोत्रं प्रक्रम्याहुतीरिति बहुवचनं तत्राह॥

मुं·भा· अनेकेष्वहःसुप्रयोगानुष्ठानानितदपेक्षयेत्यर्थः॥दर्शस्याग्निहोत्रांगत्वेप्रमाणाभावात्कथंतदकरणमग्निहोत्रस्यविप्रतिपत्तिरित्या टी·
८ शंक्ययावज्जीवचोदनावशादग्निहोत्रिणोवश्यकर्तव्यत्वात्तदकरणंभवेद्विपत्तिरित्यभिप्रेत्यविशेषणंशरदादिषुनूतनान्नेनकर्तव्यमा

प्रयोगापेक्षयाआहुतीरितिबहुवचनं॥एषसम्यगाहुतिप्रक्षेपादिलक्षणःकर्ममार्गोलोकप्राप्तयेपंथास्तस्यचसम्यक्करणंदुष्करंवि
पत्तयस्त्वनेकाभवंति॥कथंयस्याग्निहोत्रिणोऽग्निहोत्रमदर्शंदर्शाख्येनकर्मणावर्जितमग्निहोत्रिणोऽवश्यकर्तव्यत्वाद्दर्शस्याग्नि
होत्रसंबंध्यग्निहोत्रविशेषणमिवभवतितदक्रियमाणमित्येतत् तथापौर्णमासमित्यादिष्वपिअग्निहोत्रविशेषणत्वंद्रष्टव्यंअ
ग्निहोत्रांगत्वस्याविशिष्टत्वादपौर्णमासंपौर्णमासकर्मवर्जितमचातुर्मास्यंचातुर्मास्यकर्मवर्जितमनाग्रयणंचआग्रयणंशरदादि

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यमनाग्रयणमतिथिवर्जितंचाहुतमवैश्वदेवमविधिनाहुतमासप्त
मांस्तस्यलोकान्हिनस्ति॥ तेष्वंतच्चनक्रियतेयस्यतथाऽतिथिवर्जितंचातिथिपूजनंचाहन्यहन्यक्रियमाणंयस्य॥स्वयंस
म्यक्चाग्निहोत्रंकालेअहुतंअदर्शादिवदवैश्वदेवंवैश्वदेववर्जितंहूयमानमप्यविधिनाहुतंनयथाहुतमित्येतदेवंदुःसंपादि
तमसंपादितमग्निहोत्राद्युपलक्षितंकर्मकिंकरोतीत्युच्यते॥आसप्तमांसप्तसमाहितांस्तस्यकर्तुर्लोकान्हिनस्तिहिनस्तीवाऽऽ
यासमात्रफलत्वात्सम्यक्क्रियमाणेष्विहकर्मसुकर्मपरिणामानुरूपेणभूरादयःसत्यांताःसप्तलोकाः ग्रयणंकर्मअदर्शादिवदवैश्वदे रामः
वमितिविशेषणंवैश्वदेवस्याग्निहोत्रांगत्वेप्यावश्यकत्वादित्यर्थः॥पिंडोदकदानेनपित्रादीनांत्रयाणामुपकरोतियजमानःपुत्रादीनांचत्रया ८

णांग्रासादिदानेनततोमध्यवर्तिनायजमानेनसंबध्यमानाः पूर्वत्रयउत्तरेचरा ह्यंतइत्याह॥ पिंडदानादीति॥ आहुतयोयजमानंवहंती

फलंप्रापयंनेतेलोकाएवंभूतेनअग्निहोत्रादिकर्मणात्वप्राप्यत्वाद्धिंस्यंतइवायासमात्रंत्वव्यभिचारीत्यतोहिनस्तीत्युच्यते हि॥ पिंडदानाद्यनुग्रहेणवासंबध्यमानाः पितृपितामहप्रपितामहपुत्रपौत्रप्रपौत्रस्वात्मोपकाराः सप्तलोकाउक्तप्रकारेणाग्निहोत्रादिनानभवंतीतिहिंस्यंतइत्युच्यते॥ कालीकरालीचमनोजवाचसुलोहितायाचसुधूम्रवर्णा॥ स्फुलिंगिनीविश्वरुचीचदेवीलेलायमानाइतिसप्तजिह्वाः॥ काल्याद्याविश्वरुच्यंतालेलायमानाअग्नेर्हे विराइतिग्रसनार्थाएताः सप्तजिह्वाः॥ एतेषग्निजि

कालीकरालीचमनोजवाचसुलोहितायाचसुधूम्रवर्णा॥ स्फुलिंगिनीविश्वरुचीचदेवीलेलायमानाइतिसप्तजिह्वाः॥ एतेषुयश्चरतेभ्राजमानेषुयथाकालंचाहुतयोह्याददायन्॥ तंनयंत्येताः सूर्यस्यरश्मयोयत्रदेवानांपतिरेकोधिवासः॥ एह्येहीतितमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्यरश्मिभिर्यजमानंवहंति॥

ह्वाभेदेषुयोग्निहोत्रीचरतेकर्माचरतिअग्निहोत्रादिभ्राजमानेषुदीप्यमानेषुयथाकालंचयस्यकर्मणोयः कालः तत्कालंयथाकालंयजमानमाददायन्नाददाना आहुतयोयजमानेननिर्वर्तितास्तंनयंतिप्रापयंतिएताआहुतयोयाइमाअनेननिर्वर्तिताः सूर्यस्यरश्मयोभूत्वारश्मिद्वारेरित्यर्थः॥ यत्रयस्मिन्स्वर्गेदेवानांपतिरिंद्रः सर्वानुपर्यधिवसतीत्यधिवासः॥ कथंसूर्यस्यरश्मिभिर्वहंतीत्युच्यते॥ एह्येहीत्याहुर्यस्यः सुवर्चसः दीप्तिमत्यः॥ किंचप्रियामिष्टांवाचंस्तुत्यादिलक्षणामभिवदंत्यउच्चारयंत्योऽर्चयंत्यः पूजयंत्यएषवोयुष्माकंपुण्यः सुकृतः पंथाः ब्रह्मलोकः फलरूपः॥ तिसंबंधः॥

रूप्यते निरूप्यते यदाश्रयतया यज्ञस्ते यज्ञरूपाः॥ स्वयमेवेति तत्त्वदर्श्युपदेशानपेक्षतया स्वमनोरथेनैवेत्यर्थः॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

एवं प्रियां वाचमभिवदन्त्यो वहन्तीत्यर्थः॥ ब्रह्मलोकः स्वर्गः प्रकरणात्॥ एतच्च ज्ञानरहितं कर्मैतावत्फलमविद्याकामकार्यमतोऽसारं दुःखमूलमिति निंद्यते॥ प्लवा विनाशिन इत्यर्थो हि यस्मादेते अदृढा अस्थिरा यज्ञरूपा यज्ञरूपाणि यज्ञनिर्वर्तकाः॥ अष्टादशाष्टादशसंख्याकाः षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्चेत्यष्टादश॥ एतदाश्रयं कर्म उक्तं कथितं शास्त्रेण॥ येष्वष्टादशस्ववरं केवलं ज्ञानवर्जितं कर्मातस्तेषामवरकर्माश्रयाणामष्टादशानामदृढतया प्लवत्वात्प्लवते सह फलेन तत्साध्यं कर्म कुंडविनाशादिव क्षीरदध्या

दीनां तत्स्थानां नाशो यत एवमेतत्कर्म श्रेयः श्रेयःकरणमिति येऽभिनंदंत्यभिहृष्यंत्यविवेकिनो मूढा अतस्ते जरां च मृत्युं च जरामृत्युं किंचित्कालं स्वर्गे स्थित्वा पुनरेवापियंति भूयोऽपि गच्छंति॥ किंच॥ अविद्यायामंतरे मध्ये वर्तमाना अविवेकप्रायाः स्वयं वयमेव धीरा धीमंतः पंडिता विदितवेदितव्याश्चेति मन्यमाना आत्मानं संभावयंतस्ते च जंघन्यमाना जरारोगाद्यनेकानर्थव्रातैर्हन्यमाना भृशं पीड्यमानाः परियंति भ्रमंति मूढा दर्शनवर्जितत्वादंधेनैवाचक्षुष्केणैव नीयमानाः प्रदर्श्यमानमार्गा यथा लोकेंऽधाश्चक्षुरहिता गर्तकंटकादौ पतंति तद्वत्॥ किंच॥

प्रियां वाचमभिवदंत्यो र्चयंत्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोकः॥ प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म॥ एतच्छ्रेयो येऽभिनंदंति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यंति॥ अविद्यायामंतरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पंडितंमन्यमानाः॥ जंघन्यमानाः परियंति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथांधाः॥

कंसुखंनभवत्यकंदुःखंतन्नात्रविद्यतेयस्मिन्नसौनाकः केवलकर्मिणांफलमुक्त्वासगुणब्रह्मज्ञानसहिताश्रमकर्मिणांफलंसंसारगोच

अविद्यायांबहुधाबहुप्रकारंवर्तमानावयमेवकृतार्थाः कृतप्रयोजनाइत्येवमभिमन्यंतिअभिमानंकुर्वंतिबालाअज्ञानिनो यद्यस्मादेवंकर्मिणोनप्रवेदयंतितत्त्वंनजानंतिरागात्कर्मफलरागाभिभवनिमित्तंतेनकारणेनातुरादुःखार्ताःसंतःक्षीण लोकाःक्षीणकर्मफलस्वर्गलोकाश्च्यवंते ॥इष्टापूर्तंइष्टंयागादिश्रौतंकर्म॥पूर्तंस्मार्तंमन्यमानाएतदेवातिशयेनपुरुषार्थ साधकंवरिष्ठंप्रधानमितिचिंतयंतोऽन्यदात्मज्ञानाख्यंश्रेयःसाधनंनवेदयंतेनजानंतिप्रमूढाःपुत्रपशुबंधादिषुप्रमत्ततया

अविद्यायांबहुधावर्तमानावयंकृतार्थाइत्यभिमन्यंतिबालाः॥यत्कर्मिणोनप्रवेदयंतिरागात्तेनातुराःक्षीणलोका श्च्यवंते॥इष्टापूर्तंमन्यमानावरिष्ठंनान्यच्छ्रेयोवेदयंतेप्रमूढाः॥नाकस्यपृष्ठेतेसुकृतेऽनुभूत्वेमंलोकंहीनतरंवाविश ति॥तपःश्रद्धेयेह्युपवसंत्यरण्येशांताविद्वांसोभैक्ष्यचर्यांचरंतः॥ मूढास्तेचनाकस्यस्वर्गस्यपृष्ठेउपरिस्थानेसुकृतेभोगाय तनेऽनुभूत्वाऽनुभूयकर्मफलंपुनरिमंलोकंमानुषमस्माद्धीनतरंवातिर्यङ्नरकादिलक्षणंयथाकर्मशेषंविशंति॥येपुनस्तद्विपरी ताज्ञानयुक्तावानप्रस्थाःसन्यासिनश्चतपःश्रद्धेहि।तपःस्वाश्रमविहितंकर्म॥श्रद्धाहिरण्यगर्भादिविषयाविद्या।तेतपःश्रद्धेउप वसंतिसेवंते॥अरण्येवर्तमानाःसंतःशांताउपरतकरणग्रामाविद्वांसोग्रहस्थाश्चज्ञानप्रधानाइत्यर्थः॥भैक्ष्यचर्यांचरंतःपरिग्र हाभावात्उपवसंत्यरण्यइतिसंबंधः ॥ रमेवदर्शयति॥येपुनस्त द्विपरीताज्ञानयुक्ताइत्यादिना ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

उ

मुं·भा· अरण्येस्त्रीजनासंकीर्णेदेशे॥मुक्तानामिहैवसर्वकामप्रविलयंसर्वात्मभावंचदर्शयंतिश्रुतयोब्रह्मलोकप्राप्तिस्तुदेशपरिछिन्नंफलंततोन टी·
१० मोक्षइत्याह॥इहैवेति॥ब्रह्माचतुर्मुखःविश्वसृजःप्रजापतयोमरीचिप्रभृतयःधर्मोयमोमहान्सूत्रात्माअव्यक्तंत्रिगुणात्मिकाप्रकृतिःसा

सूर्यद्वारेणसूर्योपलक्षितेनोत्तरेणपथातेविरजाःविरजसःक्षीणपुण्यपापकर्माणःसंतइत्यर्थः॥प्रयांतिप्रकर्षेणयांति॥यत्रयस्मिन्सत्यलोकादौअमृतःसपुरुषःप्रथमजोहिरण्यगर्भोहिअव्ययात्माऽव्ययस्वभावः॥यावत्संसारस्थायीएतदंतास्तुसंसारगतयोऽपरविद्यागम्याः॥नन्वेतन्मोक्षमिच्छंतिकेचिन्नहैवसर्वेप्रविलीयंतिकामाःतेसर्वगंसर्वतःप्राप्यधीरायुक्तात्मानःसर्वमेवाविशंतीत्यादिश्रुतिभ्यः॥अप्रकरणाच्चापरविद्याप्रकरणेहिप्रवृत्ते।नह्यकस्मान्मोक्षप्रसंगोस्तिविरजस्त्वंत्वापेक्षिकंसमस्तमपरविद्याकार्यंसा

सूर्यद्वारेणतेविरजाःप्रयांतियत्रामृतःसपुरुषोह्यव्ययात्मा ॥

ध्यसाधनलक्षणंक्रियाकारकभेदभिन्नंद्वैतमेतावदेवयद्धिरण्यगर्भप्राप्त्यवसानं॥तथाचमनुनोक्तंस्थावराद्यांसंसारगतिमनुक्रामता॥ब्रह्माविश्वसृजोधर्मोमहानव्यक्तमेवच॥उत्तमांसात्विकीमेतांगतिमाहुर्मनीषिणइति॥अथेदानीमस्मात्साध्यसाधनरूपात्सर्वस्मात्संसाराद्विरक्तस्यपरस्यांविद्यायामधिकारप्रदर्शनार्थमिदमुच्यते॥परीक्ष्य॥यदेतदृग्वेदाद्यपरविद्याविषयंस्वाभाविका

त्विकींसत्वपरिणामज्ञानसहितकर्मफलभूतामित्यर्थः॥ऐहिककर्मफलस्यपुत्रादेर्नाशविषयंप्रत्यक्षंविमतमनित्यंकृतकत्वात्घटवदित्यनुमा राम:
नमात्सुष्मिकनाशविषयं॥तद्यथेहकर्मजितोलोकःक्षीयतइत्याद्यागमस्तैरनित्यत्वेनसर्वात्मनावधार्येत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ १०

नैतादृशंब्राह्मणस्यास्तिवित्तंयथैकतासमतासत्यताचशीलंस्थितिर्दंडनिधानमार्जवंततश्चोपरमःक्रियाभ्यइतिस्मृतेः॥ब्राह्मणस्यैवाधि

ऽविद्याकामकर्मदोषवत्पुरुषानुष्ठेयमविद्यादिदोषवंतमेवपुरुषंप्रतिविहितत्वात्तदनुष्ठानकार्यभूताश्चलोकायेदक्षिणोत्तरमार्ग
लक्षणाःफलभूतायेचविहिताऽकरणप्रतिषेधातिक्रमदोषसाध्यानरकतिर्यक्प्रेतलक्षणास्तानेतान्परीक्ष्यप्रत्यक्षानुमानागमैःसर्व
तोयाथात्म्येनावधार्यलोकान्संसारगतिभूतानव्यक्तादिस्थावरांतान्व्याकृताव्याकृतलक्षणान्बीजांकुरवदितरेतरोत्पत्तिनिमित्तान
नेकानर्थशतसहस्रसंकुलान्कदलीगर्भवदसारान्मायामरीच्युदकगंधर्वनगराकारस्वप्नजलबुद्बुदफेनसमान्प्रतिक्षणप्रध्वंसान्पृ
ष्ठतःकृत्वाऽविद्याकामदोषप्रवर्तितकर्मचितान्धर्माऽधर्मनिर्वर्तितानित्येतद्ब्राह्मणस्यैवविशेषतोऽधिकारःसर्वत्यागेनब्रह्मविद्यायामि

परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणोनिर्वेदमायान्नास्त्यकृतःकृतेन॥

तिब्राह्मणग्रहणं॥परीक्ष्यलोकान्किंकुर्यादित्युच्यते॥निर्वेदंनिपूर्वोविदिरत्रवैराग्यार्थेवैराग्यंकुर्यादित्येतत्तद्वैराग्यप्रकारःप्रदर्श्य
ते॥इहसंसारेनास्तिकश्चिदप्यकृतःपदार्थः॥सर्वएवहिलोकाःकर्मचिताःकर्मकृतत्वाच्चानित्याःननित्यंकिंचिदस्तीत्यभिप्रायः
॥सर्वंतुकर्मानित्यस्यैवसाधनंयस्माच्चतुर्विधमेवहिसर्वंकर्मकार्यं॥उत्पाद्यमाप्यंविकार्यंसंस्कार्यंच॥नातःपरंकर्मणोविशेषोऽस्ति
अहंचनित्येनामृतेनाभयेनकूटस्थेनाचलेनध्रुवेणार्थेनार्थीनतद्विपरीतेनातःकिंकृतेनकर्मणाऽयासबहुलेनानर्थसाधनेनेत्ये
वंनिर्विण्णाः॥ कारइत्यर्थः॥कूटस्थेनपरिणामरहितेनाचलेनस्पंदरहितेनध्रुवेणप्रयत्नरहितेनाहमर्थीसमिस्याणिरितिविनयोपलक्षणं

 मुक्षरणादित्यवयवान्यथाभावलक्षणपरिणामशून्यत्वादक्षतत्वादितिअक्षयत्वाच्चेतिअशरीरत्वात्विकारशून्यत्वादित्यर्थः॥प्रथममुंडकं॥१॥

अभयंशिवमकृतंनित्यंपदंयत्तद्विज्ञानार्थंविशेषेणाधिगमार्थंसनिर्विण्णोब्राह्मणोगुरुमेवाचार्यंशमदमदयादिसंपन्नमभिगच्छे
च्छास्त्रज्ञोपिस्वातंत्र्येणब्रह्मज्ञानान्वेषणंनकुर्यादित्येतद्गुरुमेवेत्यवधारणफलं॥समित्पाणिःसमिद्भारगृहीतहस्तःश्रोत्रियम
ध्ययनश्रुतार्थसंपन्नंब्रह्मनिष्ठंहित्वासर्वकर्माणिकेवलेऽद्वयेब्रह्मणिनिष्ठायस्यसोयंब्रह्मनिष्ठः॥जपनिष्ठस्तपोनिष्ठइतियद्वत्॥
नहिकर्मिणोब्रह्मनिष्ठतासंभवतिकर्मात्मज्ञानयोर्विरोधात्॥तंगुरुंविधिवदुपसन्नःप्रसाद्यपृच्छेदक्षरंपुरुषंसत्यं॥तस्मैसविद्वान्
गुरुर्ब्रह्मविदुपसन्नायोपगतायसम्यग्यथाशास्त्रमित्येतत्॥प्रशांतचित्तायोपरतदर्पादिदोषायशमान्वितायबाह्येंद्रियोपरमेणयुक्ता

तद्विज्ञानार्थंसगुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिःश्रोत्रियंब्रह्मनिष्ठं॥तस्मैसविद्वानुपसंनायसम्यक्प्रशांतचित्तायशमा
न्विताय॥येनाक्षरंपुरुषंवेदसत्यंप्रोवाचतांतत्त्वतोब्रह्मविद्यां॥२॥ यःसर्वतोविरक्तायेत्येतद्येनविज्ञानेनययाविद्ययापरया
ऽक्षरमद्रेश्यादिविशेषणंतदेवाक्षरंपुरुषशब्दवाच्यंपूर्णत्वात्पुरिशयनाच्चसत्यंतदेवपरमार्थस्वाभाव्यादक्षरंचाक्षरणादक्षतत्वादक्ष
यत्वाच्चवेदविजानातितांब्रह्मविद्यांतत्त्वतोयथावत्प्रोवाचप्रब्रूयादित्यर्थः॥आचार्यस्याप्ययंनियमोयन्न्यायप्राप्तसच्छिष्यनिस्तार
णमविद्यामहोदधेः॥२॥इतिप्रथममुंडकंसमाप्तं॥१॥ द्वेविद्येवेदितव्येइत्युपन्यस्यापरविद्यांमुंडकेनप्रपंच्यपरविद्यांसूत्रितांप्रपंचयितुं
द्वितीयमुंडकारंभइत्याह॥अपरविद्यायाइत्यादिना॥कर्मणोपिप्राक्सत्यत्वमुक्तंतद्विदिंसत्यत्वंनमंतव्यमित्याह॥यदपरविद्याविषयमिति॥

विषीयतेविशेष्यतेविद्याऽनेनेतिव्युत्पत्त्याविषयशब्दस्यवस्तुपरत्वान्नपुंसकलिंगत्वंपरमार्थतःसल्लक्षणत्वादत्यंताबाध्यत्वादित्यर्थः॥अत्यंतपरोक्षत्वादितिशास्त्रैकगम्यत्वादपूर्ववत्ब्रह्मणःप्रत्यक्षत्वंनसंभवति॥साक्षात्काराधीनंचकैवल्यंततःकथंनामसत्यमक्षरंप्रत्यक्षवत्प्रति

अपरविद्यायाःसर्वकार्यमुक्तंसचसंसारोयत्सारोयस्मान्मूलादक्षरात्संभवतियस्मिंश्चप्रलीयतेतदक्षरंपुरुषाख्यंसत्यंयस्मिन्विज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतितत्परस्याविद्यायाविषयःसवक्तव्यइतिउत्तरोग्रंथआरभ्यते॥यदपरविद्याविषयंकर्मफललक्षणंसत्यंतदापेक्षिकमिदंतुपरविद्याविषयंपरमार्थसल्लक्षणत्वात्तदेतत्सत्यं।यथाभूतंविद्याविषयमविद्याविषयत्वादनृतमितरदत्यंतपरोक्षत्वात्कथंनामप्रत्यक्षवत्सत्यंअक्षरंप्रतिपद्येरन्निति॥दृष्टांतमाह॥यथासुदीप्तादिद्धात्पावकादग्नेर्विस्फुलिंगाअग्न्यवयवाःसहस्रशोऽने

तदेतत्सत्यं॥यथासुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिंगाःसहस्रशःप्रभवंतेसरूपाः॥तथाक्षराद्विविधाःसोम्यभावाःप्रजायंतेतत्रचैवापियंति॥

कशःप्रभवंतेनिर्गच्छंतिसरूपा॥अग्निसलक्षणाएवंतथोक्तलक्षणादक्षराद्विविधानानादेहोपाधिभेदमनुविधीयमानत्वाद्विविधाहेसोम्यभावाजीवाआकाशादिवघटादिपरिच्छिन्नाःसुषिरभेदाघटाद्युपाधिप्रभेदमनुभवंत्येवंनानानामरूपकृतदेहोपाधिप्रभवमनुप्रजायंते॥तत्रचैवतस्मिन्नेवाक्षरेऽपियंतिदेहोपाधिविलयमनुलीयंते॥घटादिविलयमन्विवसुषिरभेदाः॥यथा मुं॰ टि॰
काशस्यसुषिरभेदोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वंघटाद्युपाधिकृतमेवतद्वदक्षरस्यापिनामरूपकृतदेहोपाधिनिमित्तमेवजीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्त

पद्येरन्मुमुक्षवइत्यभिप्रेत्यजीवब्रह्मणोरेकत्वेदृष्टांतमाह॥यथासुदीप्तादिति॥एकत्वेसतिप्रत्यग्रूपस्यअपरोक्षत्वात्ब्रह्मणोपिप्रत्यक्षत्वंभविष्यति॥

घटैकदेशप्रत्यक्षत्वेघटप्रत्यक्षवदित्यर्थः॥विभक्तदेशावच्छिन्नत्वेनविस्फुलिंगेष्ववयवत्वादिव्यवहारःस्वतःपुनरग्न्यात्मत्वमेवोष्णप्रकाशत्वाविशेषा
तथाचिद्रूपत्वाविशेषाज्जीवानांस्वतोब्रह्मत्वमेवेत्यर्थः॥अक्षरस्यापिजीवोत्पत्तिप्रलयनिमित्तत्वमौपाधिकमुक्तमेकत्वसिद्ध्यर्थेतत्वतस्तुनिमित्त
नैमित्तिकभावोपिनास्तीत्याह॥नामरूपबीजभूतादिति॥देहापेक्षयायद्बाह्यमांतरंचप्रसिद्धंतेनसहतत्तादात्म्येनतदधिष्ठानतयावर्ततइति

नामरूपबीजभूतादव्याकृताख्यात्स्वविकारापेक्षयापरादक्षरात्परंयत्सर्वोपाधिभेदवर्जितमक्षरस्यैवस्वरूपमाकाशस्येव
सर्वमूर्तिवर्जितंनेतिनेतीत्यादिविशेषणंविवक्षन्नाह॥दिव्यःद्योतनवान्॥स्वयंज्योतिष्ट्वाद्दिविवास्वात्मनिभवोऽलौकिकोवा॥
हियस्मादमूर्तःसर्वमूर्तिवर्जितःपुरुषःपूर्णःपुरिशयःदिव्योह्यमूर्तःपुरुषः॥सबाह्याभ्यंतरःसबाह्याभ्यंतरेणवर्ततइति॥अजोनजा

दिव्योह्यमूर्तःपुरुषःसबाह्याभ्यंतरोह्यजः

यतेकुत
श्चित्स्वतोन्यस्यजन्मनिमित्तस्यचाभावात्॥यथाजलबुद्बुदादेर्वाय्वादि।यथानभःसुषिरभेदानांघटादि॥सर्वभावविकाराणांजनिमू
लत्वात्तत्प्रतिषेधेनसर्वेप्रतिषिद्धाभवंति॥सबाह्याभ्यंतरोह्यजोऽतोऽजरोऽमृतोऽक्षरोध्रुवोऽभयइत्यर्थः॥यद्यपिदेहाद्युपाधिभेदद्ृ
ष्टीनामविद्यावशाद्देहभेदेष्वसप्राणःसमनाःसेंद्रियःसविषयइवप्रत्यवभासतेतलमलादिमदिवाकाशंतथापितुस्वतःपरमार्थदृष्टीनामप्रा

सबाह्याभ्यंतरोऽत्तएवसर्वात्मत्वात्तद्व्यतिरिक्तनिमित्ताभावादजइत्यर्थः॥जायतेऽस्तिविपरिणमतेवर्द्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्येवमादिभावविकारा
णांनिषेधात्तात्पर्यमजशब्दस्याह॥सर्वभावविकाराणामिति॥जीवानांप्राणादिमत्वात्तदात्मत्वेब्रह्मणोपिप्राणादिमत्वंप्राप्तंतन्निवर्तयति॥यद्यपीत्यादिना॥

स्मृतिसंशयाद्यनेकज्ञानेषुशक्तिविशेषोअस्यास्तीतितथोक्तं॥नामरूपयोर्बीजंब्रह्मतस्योपाधितयालक्षितंशुद्धस्यकारणत्वानुपपत्त्यागमितंस्वरू
पमस्येतितथोक्तंतस्मादुपाधिरूपात्तद्विशिष्टरूपाच्चपरतोऽक्षरात्परइतिसंबंधः॥कथंमायातत्त्वस्याक्षरस्यपरत्वमित्याकांक्षायामाह॥

ऽविद्यमानःक्रियाशक्तिभेदवांश्चलनात्मकोवायुर्यस्मिन्असावप्राणस्तथाअमनाअनेकज्ञानशक्तिभेदवत्संकल्पाद्यात्मकंमनो
ऽप्यविद्यमानंयस्मिन्सोऽयममनाअप्राणोह्यमनाश्चेतिप्राणादिवायुभेदाःकर्मेंद्रियाणितद्विषयास्तथाचबुद्धिमनसीबुद्धींद्रियाणि
तद्विषयाश्चप्रतिषिद्धावेदितव्याः॥तथाश्रुत्यंतरे॥ध्यायतीवलेलायतीवेति॥यस्माच्चैवंप्रतिषिद्धोपाधिद्वयस्तस्मात्शुभ्रःशुद्धोऽतो

अप्राणोह्यमनाःशुभ्रोऽक्षरात्परतःपरः॥एतस्माज्जायतेप्राणो

ऽक्षरान्नामरूपबीजोपाधिलक्षितस्वरूपात्सर्वकार्यकारणबीजत्वेनोपलक्ष्यमाणत्वात्परंतदुपाधिलक्षणमव्याकृताख्यमक्षरंसर्व
विकारेभ्यस्तस्मात्परतोऽक्षरात्परोनिरुपाधिकःपुरुषइत्यर्थः॥यस्मिंस्तदाकाशाख्यमक्षरंसंव्यवहारविषयंओतंप्रोतंच॥कथंपुन
रप्राणादिमत्त्वंतस्येत्युच्यते॥यदिहिप्राणादयःप्रागुत्पत्तेःपुरुषइवस्वेनात्मनासंतितदापुरुषस्यप्राणादिनाविद्यमानेनप्राणादिमत्त्वं
स्यान्नतुतेप्राणादयःप्रागुत्पत्तेःपुरुषइवस्वेनात्मनासंतितदातोऽप्राणादिमान्परःपुरुषः॥यथानुत्पन्नेपुत्रेऽपुत्रोदेवदत्तः॥ सर्वकार्येति॥
कार्यंह्यपरंप्रसिद्धंतत्कारणत्वेनगम्यमानत्वान्मायातत्त्वंपरंयौक्तिकबाधादनिर्वाच्यत्वेपिस्वरूपोच्छेदाभावादक्षरंतदुक्तंगीतायां॥क्षरःसर्वा
णिभूतानिकूटस्थोऽक्षरउच्यते॥उत्तमःपुरुषस्त्वन्यःपरमात्मेत्युदाहृतइतियदेवचैतन्यंनिरुपाधिशुद्धंअविकल्पंब्रह्मयत्तत्त्वज्ञानात्जीवानां

मुं·भा· कैवल्यंतद्देवमायाप्रतिबिंबितरूपेणकारणंभवतीत्याह॥एतस्माद्देवेति॥प्राणोस्यचेरूर्ध्वंतर्हिसप्राणत्वंपरमात्मनोभविष्यतीतिशंकानिर टी·
१३ स्यर्थंश्रुत्यंतरसिद्धंप्राणस्यविशेषणमाह॥अविद्याविषयइतिनामधेयइतिवाङ्मात्रोनवस्तुवृत्तइत्यर्थः॥प्राणादीनांपाठक्रमोयमर्थक्रमेण
बाध्यते॥गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठाइतिभूतेष्वलयश्रवणेनप्राणानांभौतिकत्वावगमाद्भूतोत्पत्त्यनंतरंप्राणोत्पत्तिर्द्रष्टव्येति॥अभिमुखमाग
च्छन्वायुरावहःपुरतोगच्छन्प्रवहइत्यादिभेदः॥शब्दस्पर्शरूपरसगंधाउत्तरोत्तरस्यगुणायेषांतानितथोक्तानियथाशुक्लंतत्वस्यापन्नाद

कथंतेनसंतिप्राणादयइत्युच्यते॥यस्मादेतस्मादेवपुरुषान्नामरूपबीजोपाधिलक्षिताज्जायतेउत्पद्यतेऽविद्याविषयविकारभूत
नामधेयोऽनृतात्मकःप्राणः॥वाचारंभणंविकारोनामधेयमनृतमितिश्रुत्यंतरात्॥नहितेनाविद्याविषयेणानृतेनप्राणेनसप्राणत्वप

मनःसर्वेंद्रियाणिच॥खंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्यधारिणी॥

रस्यस्यादपुत्रस्यस्वप्नदृष्टेनेवपुत्रेणसपुत्रत्वं॥एवंमनःसर्वाणिचेंद्रियाणिविषयाश्चैतस्मादेवजायंतेतस्मात्सिद्धमस्यनिरुपचरितम
प्राणादिमत्वमित्यर्थः॥यथाचप्रागुत्पत्तेःपरमार्थतोऽसंतस्तथाप्रलीनाश्चेतिद्रष्टव्याः॥यथाकरणानिमनश्चेंद्रियाणितथाशरीरविषय
कारणानिभूतानि॥ त्वपिकारणाज्जायमानःपटःशुक्लगुणोजायतेतथाकाशावस्थापन्नाद्ब्रह्मणोजायमानोवायुराकाशगुणेनशब्देनान्वि
तोजायतेतथैववायुभावापन्नाद्ब्रह्मणोग्निस्तद्गुणेनान्वितोजायतइतिद्रष्टव्यं॥ननुसूक्ष्माणिभूतानिप्रथममुत्पद्यंते॥अनंतरंतासांत्रिवृतंत्रिवृत राम·
मेकैकामकरोदितिपंचीकरणोपलक्षणार्थंत्रिवृत्करणश्रुतेःपंचात्मकत्वमवगम्यतेततएकैकस्यभूतस्यपंचगुणवत्वंवर्णितमन्यत्रकथमिहपंची १३

करणमनादृत्यप्रथमसर्गएवाकाशस्यैकगुणत्वंवायोर्द्विगुणत्वंतेजसस्त्रिगुणत्वमित्यादिउच्यतेसत्यंभूतसर्गेतात्पर्याभावद्योतनायप्रक्रियां
तरंनविरुध्यते। नह्येतत्प्रतिबद्धं किंचित्फलंश्रूयते। अतएवगुणगुणिभावोपिनवैशेषिकपक्षवदिहविवक्षितः किंतुराहोः शिरइतिवद्व्यप
खमाकाशंवायुर्ज्योतिरापःपृथिवीविश्वस्यधारिणी
देशमात्रंबाह्यआवहादिभेदोज्योतिरग्निरापउदकंपृथिवीधरित्रीविश्वस्यधारिणी॥ एतानिचशब्दस्पर्शरूपरसगंधोत्त
रोत्तरगुणानिपूर्वगुणसहितान्येतस्मादेवजायंते॥ संक्षेपतः परविद्याविषयमक्षरंनिर्विशेषंपुरुषंसत्यंदिव्योह्यमूर्तइत्यादिनामंत्रे
णोक्त्वापुनस्तदेवसविशेषंविस्तरेणवक्तव्यमितिप्रववृतेसंक्षेपविस्तरोक्तोहिपदार्थःसुखाभिगम्योभवति॥ सूत्रभाष्योक्तवदिति॥ यो

अग्निर्मूर्द्धाचक्षुषीचंद्रसूर्यौदिशः श्रोत्रेवाग्विवृताश्चवेदाः॥ वायुःप्राणोहृदयंविश्वमस्यपद्भ्यांपृथिवीह्येषसर्वभू
तांतरात्मा॥ तस्मादग्निःसमिधोयस्यसूर्यःसोमात्पर्जन्योओषधयःपृथिव्यां॥ पिप्रथमजात्प्राणाद्धिरण्यगर्भाज्जायतेंऽडस्यां
तर्विराट्सतत्वांतरितत्वेनलक्ष्यमाणोप्येतस्मादेवपुरुषाज्जायतएतन्मयश्चेत्येतदर्थमाह॥ तंचविशिनष्टिअग्निर्द्युलोकः॥ असौवै
लोकोग्निरितिश्रुतेः॥ मूर्द्धायस्योत्तमांगंशिरश्चक्षुषीचंद्रश्चसूर्यश्चचंद्रसूर्यौयस्येतिसर्वत्रानुषंगःकर्तव्यः॥ अस्येत्यस्यपदस्यवक्ष्यमा
णस्ययस्येतिविपरिणामंकृत्वादिशः श्रोत्रेयस्यवाग्विवृताउद्घाटिताःप्रसिद्धावेदाःयस्य॥ वायुःप्राणोयस्यहृदयमंतःकरणंविश्वंसम
स्तंजगदस्ययस्येत्येतत्सर्वंह्यतः देशमात्रंविस्तरेणतत्त्वकार्यपर्यंततेनतेनाकारेणब्रह्मैवविवर्ततइतिप्रपंच्यतेततोतिरिक्तस्याणुमात्र
स्यासंभवात्तस्मिन्ज्ञातेसर्वंज्ञातंभवतीतिप्रदर्शनार्थमित्यर्थः॥ सर्वेषांभूतानामितिपंचमहाभूतानामंतरात्मा॥ स्थूलपंचभूतशरीरोहिविराडित्य

मुं॰ ॥ [illegible] ॥

मुं·भा· १४

द्युपर्जन्यपुरुषपृथिवीयोषित्सु पंचस्वग्निदृष्टेः श्रुत्यंतरचोदितत्वात्तद्वारेणेत्यर्थः॥ पांचभक्तिकमिति हिंकारप्रस्तावोद्गीथप्रतिहारनिध टी·

करणविकारमेवजगन्मनसेवसुषुप्तेप्रलयदर्शनाज्जागरितेपिततएवाग्निविस्फुलिंगवद्विप्रतिष्ठानाद्यसर्वपद्मांजाताष्टथि
वीएषदेवोविष्णुरनंतः प्रथमशरीरीत्रैलोक्यदेहोपाधिः सर्वेषांभूतानामंतरात्मासहिसर्वभूतेषुद्रष्टाश्रोतामंताविज्ञातासर्वकार
णात्मा॥ पंचाग्निद्वारेणचयाः संसरंतिप्रजास्ताअपितस्मादेवपुरुषात्प्रजायंतइत्युच्यते॥ तस्मात्पुरुषात्प्रजावस्थानविशेषरूपोग्निः
सविशिष्यते॥ समिधोयस्यसूर्यः समिधइवसमिधः सूर्येणहिद्युलोकः समिध्यतेततोहिद्युलोकान्निष्पन्नात्सोमात्पर्जन्योद्वितीयो

पुमान्रेतः सिंचतियोषितायांबह्वीः प्रजाः पुरुषात्संप्रसूताः॥ तस्मादृचः सामयजूंषिदीक्षायज्ञाश्चसर्वेक्रतवोदक्षि
णाश्च॥ संवत्सरश्चयजमानश्चलोकाः सोमोयत्रपवतेयत्रसूर्यः॥ ग्निः संभवतितस्माच्चपर्जन्यादोषधयः पृथिव्यांसंभवंत्योष
धिभ्यः पुरुषाग्नौहुताभ्यउपादानभूताभ्यः पुमानग्नौरेतः सिंचतियोषितायांयोषितियोषाग्नौस्त्रियामित्येवंक्रमेणबह्वीः बह्व्यः प्रजाः
ब्राह्मणाद्याः पुरुषात्परस्मात्संप्रसूताः समुत्पन्नाः॥ किंच॥ कर्मसाधनानिफलानिचतस्मादेवेत्याहकथंतस्मात्पुरुषादृचोनियताक्षरपा
दावसानागायत्र्यादिछंदोविशिष्टमंत्राः सामपांचभक्तिकंसाप्तभक्तिकंचस्तोभादिगीतविशिष्टंयजूंषिअनियतपादाक्षरावसानानिवा
क्यरूपाणिएवंत्रिविधामंत्रादीक्षामौंज्यादिलक्षणाकर्तृनियमविशेषायज्ञाश्चसर्वेऽग्निहोत्रादयः क्रतवः सयूपाः दक्षिणाश्चएकगवाद्या

नाख्याः पंचभक्तयोवयवायस्यतत्तथोक्तं॥ साप्तभक्तिकमिति हिंकारः प्रस्तावआदिः उद्गीथप्रतिहारउपद्रवनिधानाख्याः सप्तभक्तयोयस्यतत्तथोक्तं

राम: १४

विश्वजित्सर्वमेधयोः सर्वस्वदक्षिणा अतएकां गामारभ्य सर्वस्वांता दक्षिणा भवंतीत्यर्थः ॥ तपश्च कर्मांगमिति पयोव्रतं ब्राह्मणस्य यवागू राजन्य

संवत्सरः कालः कर्मांगो यजमानश्च कर्ता लोकास्तस्य कर्मफलभूताः ते विशेष्यंते ॥ सोमो यत्र येषु लोकेषु पवते पुनाति लोकान्यत्र येषु
सूर्यस्तपति च ते च दक्षिणायनोत्तरायणमार्गद्वयगम्याः विद्वदविद्वत्कर्तृफलभूताः ॥ तस्माच्च पुरुषात्कर्मांगभूता देवा बहुधा वस्वादिगण
भेदेन संप्रसूताः सम्यक्प्रसूताः साध्या देवविशेषा मनुष्याः कर्माधिकृताः पशवो ग्राम्यारण्या वयांसि पक्षिणः ॥ जीवनं च मनुष्यादीनां ॥
प्राणापानौ व्रीहियवौ हविरर्थौ तपश्च कर्मांगं पुरुषसंस्कारलक्षणं स्वतंत्रं च फलसाधनं श्रद्धा यत्पूर्वकः सर्वपुरुषार्थसाधनप्रयोगः चि

तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि ॥ प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधि ७
श्च ॥ सप्त प्राणाः प्रभवंति तस्मात्सप्तार्चिषः समिधः सप्त होमाः ॥ सप्त इमे लोका येषु चरंति प्राणा गुहाशया निहिताः सप्त स

त्तप्रसाद आस्तिक्यबुद्धिः सत्यमनृतवर्जनं यथाभूतार्थवचनं वाऽपीडाकरं ब्रह्मचर्यं मैथुनाऽसमाचारो विधिश्चेतिकर्तव्यता ॥ किं
च ॥ सप्त शीर्षण्याः प्राणास्तस्मादेव पुरुषात्प्रभवंति ॥ तेषां च सप्तार्चिषो दीप्तयः स्वविषयावद्योतनानि तथा सप्त समिधः सप्त विषयाः वि
षयैर्हि समिध्यंते प्राणाः सप्त होमास्तद्विषयविज्ञानानि ॥ यदस्य विज्ञानं तज्जुहोतीति श्रुत्यंतरात् ॥ किंच ॥ सप्त इमे लोका इंद्रियस्थानानि
येषु चरंति संचरंति प्राणाः प्राणा येषु चरंतीति प्राणानां विशेषणमिदं प्राणापानादिनिवृत्त्यर्थं ॥ स्वामिसावैश्यस्येत्यादिविहितं स्वतंत्रं कृच्छ्रचां
द्रायणादीत्यर्थः ॥ आत्मयाजिनामिति सकलमिदमहं च परमात्मैवेति भावनापूर्वकं परमेश्वराराधनबुध्यायेयजंति तेषामित्यर्थः यत एकस्मिन्नुभग

वोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीतितन्निरूपितंसर्वमिदंपरमात्मनोजायतेअतस्तावन्मात्रंसर्वंतस्मिन्विज्ञातेविज्ञातंभवतीतिअविद्याश्च

गुहायांशरीरेहृदयेवास्वापकालेशेरतइतिगुहाशयाःनिहिताःस्थापिताधात्रासप्तसप्तप्रतिप्राणिभेदंयानिचात्मयाजिनांविदुषांकर्माणिकर्मफलानिचाविदुषांचकर्माणितत्साधनानितत्फलानिचसर्वंचैतन्यात्परस्मादेवपुरुषात्सर्वज्ञात्प्रसूयतइतिप्रकरणार्थः॥अतःपुरुषात्समुद्राःसाराद्यागिरयश्चहिमवदादयोयस्मादेवस्यंदंतेस्रवंतिगंगाद्याःसिंधवोनद्यःसर्वरूपाःबहुरूपाअस्मादेवचपुरुषात्सर्वाओषधयोव्रीहियवाद्यारसश्चमधुरादिःषड्विधोयेनरसेनभूतैःपंचभिःस्थूलैःपरिवेष्टितस्तिष्ठतेतिष्ठतिह्यंतरात्मालिंगंसूक्ष्मशरीरंतद्ध्यंतरालेशरीरस्यात्मनश्चात्मवद्वर्ततइत्यंतरात्मा॥एवंपुरुषात्सर्वमिदंसंप्रसूतंअतोवाचारंभणंविकारोनामधेयमनृतंपुरुषइत्येव

अतःसमुद्रागिरयश्चसर्वेऽस्मात्स्यंदंतेसिंधवःसर्वरूपाः॥अतश्चसर्वाओषधयोरसश्चयेनैषभूतैस्तिष्ठतेह्यंतरात्मा
॥पुरुषएवेदंविश्वंकर्मतपोब्रह्मपरामृतं॥एतद्योवेदनिहितंगुहायांसोऽविद्याग्रंथिंविकिरतीहसोम्य॥३॥

सत्यं॥अतःपुरुषएवेदंविश्वंसर्वं॥नविश्वंनामपुरुषादन्यत्किंचिदस्तिअतोयदुक्तंतदेतदभिहितंकस्मिन्नुभगवोविज्ञातेसर्वमिदंविज्ञातंभवतीत्येतस्मिन्परस्मिन्नात्मनिसर्वकारणेपुरुषेविज्ञातेपुरुषएवेदंविश्वंनान्यदस्तीतिविज्ञातंभवतीतिकिंपुनरिदंविश्वमित्युच्यते॥कर्माग्निहोत्रादिलक्षणंतपोज्ञानंतत्कृतंफलमन्यदेतावद्धीदंसर्वंतच्चैतद्ब्रह्मणःकार्यंतस्मात्सर्वंब्रह्मपरामृतंपरमममृतमहमेवेतियोवेदनिहितंस्थितंगुहायांहृदिसर्वप्राणिनांसएवंविज्ञानादविद्याग्रंथिंग्रंथिमिवदृढीभूतामविद्यावासनांसविकिरतिविक्षिपतिविनाशयतिइहजीवन्नेवनमृतःसन्हेसोम्य

अधुनायस्यसकृदुपदेशमात्रेणाद्वितीयंब्रह्मास्मीतिवाक्यार्थज्ञानंनभवतितस्योपायानुष्ठानेनभवितव्यमित्यभिप्रेत्याह॥अरूपंसदक्षरमि
ति॥वाक्यार्थस्यैवपुनःपुनर्भावनायुक्त्यनुसंधानंचोपायइत्याह॥उच्यतइति॥आविःशब्दोनिपातःप्रकाशवाचीब्रह्मविश्वोपलब्ध्यात्मनाप्र
काशमानमेवसदेतिभावयेदित्यर्थः॥अन्यैरप्युक्तं॥यदस्तियद्भातितदात्मरूपंनान्यत्ततोभातिनचान्यदस्ति॥स्वभावसंवित्प्रतिभातिकेवलं

अरूपंसदक्षरंकेनप्रकारेणविज्ञेयमित्युच्यते॥आविःप्रकाशंसन्निहितंवागाद्युपाधिभिः॥ज्वलतिभ्राजतीतिश्रुत्यंतरात्शब्दादीनुप
लभमानवद्भासते॥दर्शनश्रवणमननविज्ञानाद्युपाधिधर्मैराविर्भूतंसल्लक्ष्यतेहृदिसर्वप्राणिनांहृदयेतदाविर्ब्रह्मसन्निहितंसम्यक्
स्थितंहृदितद्गुहाचरन्नामगुहायांचरतीतिदर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुहाचरमितिप्रख्यातं॥महत्सर्वमहत्त्वात्पदंपद्यतेसर्वेणेतिसर्वपदा

आविःसन्निहितंगुहाचरन्नाम महत्पदमत्रैतत्समर्पितं॥एजत्प्राणन्निमिषच्चयदेतज्जानथसदसद्वरेण्यं॥

र्थोसदत्वात्कथंतन्महत्पदमित्युच्यते॥यतोऽत्रास्मिन्ब्रह्मण्येतत्सर्वंसमर्पितंसंप्रवेशितंरथनाभाविवाऽराएजच्चलत्पश्वादिप्रा
णत्प्राणतीतिप्राणापानादिमत्मनुष्यपश्वादिनिमिषच्चयन्निमेषादिक्रियावद्यच्चानिमिषच्चशब्दात्समस्तमेतदत्रैवब्रह्मणिसमर्पि
तं॥एतद्यदास्पदंसर्वंजानथहेशिष्याअवगच्छथतदात्मभूतंभवतांसदसत्स्वरूपंसदसतोर्मूर्ता ग्राह्यंगृहीतेतिमृषैवकल्पनेति॥स
न्निहितमितिसर्वेषांप्राणिनांहृदयेस्थितंवागाद्युपाधिभिःशब्दादीनुपलभमानवत्ब्रह्मैवजीवभावमापन्नमवभासतेततःस्वतोऽपरोक्षंचेतिस
दास्मरेदित्यर्थः॥सर्वमिदंकार्यंपरिछिन्नंचसास्पदंकार्यत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चघटादिवत्ततःसर्वास्पदंयत्तदेवमायास्पदमात्मभूतमितियुक्त्यानुसंधान

माह॥महत्पदमिति॥

मुं·भा· घटादिवदादित्यादेर्जडत्वेपि यद्दीप्तिमत्त्वं वैचित्र्यं तदनुपपत्त्यापि तत्कारणं संभावनीयमित्याह॥ किंच यदर्चिमदिति॥ अर्चिमत्त्वाद्दादित्यादिवद्दिंद्रि टी·
१६ यग्राह्यत्वं प्राप्तं निषेधति॥ यदणुभ्य इति॥ परमाणुपरिमाणत्वं तर्हि स्यादिति नाशंकनीयमित्याह॥ चशब्दादिति॥ स्थूलत्वात्तर्हि अन्याधारं स्यादि

ऽमूर्तयोः स्थूलसूक्ष्मयोस्तद्व्यतिरेकेणाभावात्॥ वरेण्यं वरणीयं तदेव हि सर्वस्य नित्यत्वात्प्रार्थनीयं परं व्यतिरिक्तं विज्ञानात्प्रजानामिति व्य
वहितेन संबंधो यल्लौकिकविज्ञानागोचरमित्यर्थः॥ यद्वरिष्ठं वरतमं सर्वपदार्थेषु वरेषु तद्ध्येकं ब्रह्मातिशयेन वरं सर्वदोषरहितत्वात्॥
किंच यदर्चिमद्दीप्तिमत्तद्दीप्त्याह्यादित्यादि दीप्यत इति दीप्तिमद्ब्रह्म॥ किंच यदणुभ्यः श्यामाकादिभ्योप्यणु च सूक्ष्मं॥ चशब्दात्स्थूलेभ्योप्य

परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानां यदर्चिमत् यदणुभ्योऽणु च॥ यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राण
स्तदु वाङ्मनः॥ तदेतत्सत्यं तदमृतं तद्वेद्धव्यं सोम्य विद्धि

तिशयेन स्थूलं पृथिव्यादिभ्यो यस्मिँल्लोका भूरादयो निहिताः
स्थिता ये च लोकिनो लोकनिवासिनो मनुष्यादयश्चैतन्याश्रया हि सर्वे प्रसिद्धाः॥ तदेतत्सर्वाश्रयमक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तत् उ वाङ्म
नश्च सर्वाणि च करणानि तदु अंतश्चैतन्यं चैतन्याश्रयो हि प्राणेंद्रियादिसर्वसंघातः॥ प्राणस्य प्राणमिति श्रुत्यंतरात्॥ यत्प्राणादीनामंत
श्चैतन्यमक्षरं तदेतत्सत्यमवितथमतोऽमृतमविनाशि तद्वेद्धव्यं मनसा ताडयितव्यं तस्मिन्मनःसमाधानं कर्तव्यमित्यर्थः॥ यस्माद
वं हे सोम्य विद्धि अक्षरे चेतः समाधत्स्व॥

तिनाशंकनीयमित्याह॥ यस्मिँल्लोका इति॥ प्राणादिप्रवृत्तिश्चेतनाधिष्ठाननिबंधना जडप्र रामः
वृत्तित्वाद्रथादिप्रवृत्तिवदिद्धे दे च प्रमाणाभावादेकचैतन्यमात्रमस्मीति 'विचारयेदित्याह॥ तदेतत्सर्वाश्रयमिति ॥ २ ॥ २ ॥ १६

प्राणाद्यधिष्ठानत्वात्प्राणादिलक्ष्यआत्माद्रष्टव्योविचारासमर्थस्यप्रणवमवलंब्यब्रह्मात्मैकत्वेचित्तसमाधानंक्रममुक्तिफलंदर्शयितुमुपक्रम

कथंवेद्धव्यमित्युच्यते॥धनुरिष्वासनंगृहीत्वाऽदायऔपनिषदमुपनिषत्सुभवंप्रसिद्धंमहास्त्रंमहच्चतदस्त्रंचमहास्त्रंधनुस्तस्मि
न्शरंकिंविशिष्टमित्याह॥उपासानिशितंसंततताभिध्यानेनतनूकृतंसंस्कृतमित्येतत्संधयीतसंधानंकुर्यात्संधायचाकृष्यसेंद्रि
यमंतःकरणंस्वविषयाद्विनिवर्त्यलक्ष्यएवावर्जितंकृत्वेत्यर्थः॥नहिहस्तेनेवधनुषआयमनमिहसंभवतितद्भावगतेनतस्मिन्ब्र
ह्मण्यक्षरेलक्ष्येभावनाभावस्तद्गतेनचेतसालक्ष्यंतदेवयथोक्तलक्षणमक्षरंसोम्यविद्धियदुक्तंधनुरादितदुच्यते॥प्रणवॐका

धनुर्गृहीत्वौपनिषदंमहास्त्रंशरंह्युपासानिशितंसंधयीत॥आयम्यतद्भावगतेनचेतसालक्ष्यंतदेवाक्षरंसोम्य
विद्धि॥प्रणवोधनुःशरोह्यात्माब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यते॥

रःधनुर्यथेष्वासनंलक्ष्येशरस्यप्रवेशकारणंतथाऽऽत्मशरस्याक्षरेलक्ष्येप्रवे
शकारणमोंकारःप्रणवेनह्यभ्यस्यमानेनसंस्क्रियमाणस्तदालंबनोऽप्रतिबंधेनाक्षरेऽवतिष्ठतेयथाधनुषास्तइषुर्लक्ष्येऽतःप्रणवो
धनुरिवधनुःशरोह्यात्मोपाधिलक्षणःपरएवजलेसूर्यादिवदिहप्रविष्टोदेहेसर्वबौद्धप्रत्ययसाक्षितयासशरइवस्वात्मन्येवार्पितोक्ष
रेब्रह्मण्यतोब्रह्मतल्लक्ष्यमुच्यतेलक्ष्यइवमनःसमाधित्सुभिरात्मभावेनलक्ष्यमाणत्वात्॥तत्रैवंसत्यप्रमत्तेनबाह्यविषयोपलब्धितृष्णा
प्रमादवर्जितेनसर्वतोविरक्तेनजितेंद्रियेणैकाग्रचित्तेनवेद्धव्यंब्रह्मलक्ष्यंततस्तद्वेधनादूर्ध्वंशरवत्तन्मयोभवेत्॥ ते॥कथंवेद्धव्यमित्यादिना॥

प्रणवोब्रह्मेत्यभिध्यायतउपसंहृतकरणग्रामस्यप्रणवोपरक्तंयच्चैतन्यप्रतिबिंबंस्फुरतिसआत्मेत्यनुसंधानंप्रणवेशरसंधानंतस्यचित्प्रतिबिंबस्यविवे

क्यादनुसंधानंलक्ष्यवेधः॥

उत्तरग्रंथस्य पौनरुक्त्यं परिहरति॥ अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वादिति॥ ससाधनं सर्वं कर्म परित्यज्य आत्मैव ज्ञातव्य इत्यत्रैव हेतुमाह॥ अमृतस्येति॥ धनुषा आयुधेन लक्ष्यत इति तल्लक्षण आत्मैकत्वसाक्षात्कार इत्यर्थः॥ कर्मसंगिजनसंगत्या कर्मश्रद्धा विषयश्रद्धा च वाक्यार्थज्ञानस्यावगमाय प्रति

यथा शरस्य लक्ष्यैकात्मत्वं फलं भवति तथा देहाद्यात्मप्रत्ययतिरस्करणेनाक्षरैकात्मत्वं फलमापादयेदित्यर्थः॥ अक्षरस्यैव दुर्लक्ष्यत्वात्पुनः पुनर्वचनं सुलक्षणार्थं॥ यस्मिन्नक्षरे पुरुषे द्यौः पृथिवी चांतरिक्षं चोतं समर्पितं मनश्च सह प्राणैः करणैरन्यैः सर्वैः॥ तमेव सर्वाश्रयमेकमद्वितीयं जानथ जानीय हे शिष्याः आत्मानं प्रत्यक्स्वरूपं युष्माकं सर्वप्राणिनां च ज्ञात्वा चान्या वाचो ऽपरविद्यारूपा विमुंचथ विमुंचत परित्यजत तत्प्रकाश्यं च सर्वं कर्म ससाधनं यतो ऽमृतस्यैष सेतुरेतदात्मज्ञानममृतस्यामृतत्वस्य मोक्षस्य प्राप्तये सेतुरिव सेतुः संसारमहोदधेरुत्त

अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्॥ यस्मिन्द्यौः पृथिवी चांतरिक्षमोतं मनः सह प्राणैश्च सर्वैः॥ तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुंचथामृतस्यैष सेतुः॥ अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः॥ रणहेतुत्वात्॥ तथा च श्रुत्यंतरं॥ तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पंथा विद्यतेऽयनायेति॥ किंच अरा इव यथा रथनाभौ समर्पिता अरा एवं संहताः संप्रविष्टा यत्र यस्मिन्हृदये सर्वतो देहव्यापिन्यो नाड्यः तस्मिन्हृदये बुद्धिप्रत्ययसाक्षिभूतः स एष प्रकृत आत्मा ऽतर्मध्ये चरते चरति वर्तते॥ पश्यन्शृण्वन्मन्वानो विजानन्बहुधा क्रोधहर्षादिप्रत्ययैर्जायमान इव जायमानोंतःकरणोपाध्यनुविधायित्वाद्वदंति लौकिकाः हृष्टो जातः क्रुद्धो जात इति॥ बंधको विघ्नः समाभूदित्याशंसनं नतु वाक्यार्थावगतौ निष्पन्नायां फलप्राप्तेर्विघ्नशंकास्तीत्यभिप्रेत्याह॥ परस्तादिति॥ मद्रुपदे

सर्वेश्वरत्वमनोमयत्वादिगुणविशिष्टब्रह्मणोहृदयपुंडरीकेध्यानंचक्रममुक्तिफलंमंदब्रह्मविदोविधीयतइतिदर्शयितुमाह॥योसौतम

तमात्मानमोमित्येवमोंकारालंबनाःसंतोयथोक्तकल्पनयाध्यायथचिंतयतउक्तंवक्तव्यंचशिष्येभ्यआचार्येणजानता॥शिष्या
श्चब्रह्मविद्याविविदिषुत्वान्निवृत्तकर्माणोमोक्षपथेप्रवृत्तास्तेषांनिर्विघ्नतयाब्रह्मप्राप्तिमाशास्त्याचार्यः॥स्वस्तिनिर्विघ्नमस्तु
वोयुष्माकंपरायपरकूलायपरस्तात्कस्मादविद्यातमसःअविद्यारहितब्रह्मात्मस्वरूपगमनायेत्यर्थः॥योसौतमसःपरस्तात्संसार
महोदधिंतीर्त्वागंतव्यःपरविद्याविषयः॥सकस्मिन्वर्ततइत्याह॥यःसर्वज्ञःसर्ववित्व्याख्यातस्तंपुनर्विशिनष्टि॥यस्यैषःप्रसिद्धोमहि
माविभूतिःकोसौमहिमायस्येमेद्यावापृथिव्यौशासनेविधृतेतिष्ठतः॥सूर्याचंद्रमसौयस्यशासनेऽलातचक्रवदजस्रंभ्रमतःयस्यशास

सएषोंतश्चरतेबहुधाजायमानः॥ॐमित्येवंध्यायथआत्मानंस्वस्तिवःपारायतमसःपरस्तात्॥यःसर्वज्ञःसर्ववि
द्यस्यैषमहिमाभुवि॥दिव्येब्रह्मपुरेह्येषव्योम्न्यात्माप्रतिष्ठितः॥मनोमयःप्राणशरीरनेताप्रतिष्ठितोन्नेहृदयंसन्नि
धाय॥

नेसरितःसागराश्चस्वगोचरंनातिक्रामंति॥तथास्थावरंजंगमंचयस्यप्रशासनेनियतं॥तथर्तवोऽयनेऽब्दाश्चयस्यशासनं
नातिक्रामंति॥तथाकर्तारःकर्माणिफलंचयच्छासनात्स्वंस्वंकालंनातिवर्ततेसएवमहिमाभुविलोकेयस्यसएषसर्वज्ञःएवंमहिमा
देवः॥दिव्येद्योतनवतिसर्वबौद्धप्रत्ययकृतद्योतनेब्रह्मपुरेब्रह्मणोत्रचैतन्यस्वरूपेणनित्याभिव्यक्तत्वाद्ब्रह्मणःपुरंहृदयपुंडरीकंत
स्मिन्यद्व्योमतस्मिन्व्योम्न्याकाशेपुंडरीकमध्यस्थेप्रतिष्ठितइवउपलभ्यते ॥ सःपरस्तादित्यादिना॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ।

अस्यपरमात्मज्ञानस्येतिजीवन्मुक्तिफलस्याद्वैतवाक्यार्थावगमस्यक्रममुक्तिफलस्यचोपासनस्येत्यर्थः।अविद्यावासनाप्रचयोभिद्यत
इतिकोर्थः।किंबुद्धौविद्यमानायामविद्यादिभेदोज्ञानफलंकिंवातन्निवृत्तौनाद्यःसत्युपादानेकार्यस्यात्यंतोच्छेदासंभवात्॥नद्वितीयःज्ञा

नह्याकाशवत्सर्वगतस्यगतिरागतिःप्रतिष्ठावान्यथासंभवति॥सह्यात्मातत्रस्थोमनोवृत्तिभिरेवविभाव्यतइतिमनोमयोम
नउपाधित्वात्प्राणशरीरनेताप्राणश्चशरीरंचप्राणशरीरंतस्यायंनेतास्थूलाच्छरीराच्छरीरांतरंप्रतिप्रतिष्ठितोऽवस्थितोन्ने
भुज्यमानान्नविपरिणामेप्रतिदिनमुपचीयमानेऽपचीयमानेचपिंडरूपेन्नेहृदयंबुद्धिपुंडरीकच्छिद्रंसन्निधायसमवस्थाप्य
हृदयावस्थानमेवह्यात्मनःस्थितिर्नह्यात्मनःस्थितिरन्ने॥तदात्मतत्वंविज्ञानेनविशिष्टेनशास्त्राचार्योपदेशजनितेनज्ञानेनश

तद्विज्ञानेनपरिपश्यंतिधीराआनंदरूपममृतंयद्विभाति॥भिद्यतेहृदयग्रंथिश्छिद्यंतेसर्वसंशयाः॥

मदमध्यानसर्वत्यागवैराग्योद्भूतेनपरिपश्यंतिसर्वतःपूर्णंपश्यंतिउपलभंतेधीराविवेकिनःआनंदरूपंसर्वानर्थदुःखायासप्र
हीणंअमृतंयद्विभातिविशेषेणस्वात्मन्येवभातिसर्वदा॥अस्यपरमात्मज्ञानस्यफलमिदमभिधीयते॥भिद्यतेहृदयग्रंथिः॥अवि
द्यावासनाप्रचयोबुद्ध्याश्रयःकामः॥कामायेस्यहृदिश्रिताइतिश्रुत्यंतरात्॥हृदयाश्रयोसौनात्माश्रयः॥भिद्यतेभेदंविनाशमा
याति॥छिद्यंतेसर्वज्ञेयविषयाःसंशयाःलौकिकानामामरणात्गंगास्रोतोवत्प्रवृत्ताविच्छेदमायांति॥ नस्याज्ञानेनैवसाक्षाद्विरोधप्र
सिद्धेःकिंचबुद्धिरप्यनादिःसादिर्वानाद्यः॥एतस्माज्जायतेप्राणोमनःसर्वेंद्रियाणिचेतिश्रुतिविरोधात् ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

नांत्यः प्रलयेब्रह्मज्ञानं विनैव बुद्धेर्नाशसंभवात्तदानर्थक्यप्रसंगात्साद्दित्वे च बुद्धेरुपादानं साक्षात् ब्रह्म चेत्तन्नाशं विनाऽयं तोच्छेदो न स्यान्मा
याचेत्सा दृष्टगतज्ञानेन न नोच्छेदमर्हतिलौकिकमायाविगतमायायादृष्टगतज्ञानेनोच्छेदादर्शनात्किंच बुद्धेरुच्छेदो न तस्याः फलं स्वनाशस्या
फलत्वान्नात्मनस्तस्य बुद्धिप्रसंगाभावेन तदुच्छेदस्याफलत्वात्किं चात्मनोऽविद्याघनाश्रयत्वाभिधानं श्रुतिविरुद्धं प्रक्रमे अविद्यायामंतरेव
र्तमाना इतिश्रवणादुपसंहारे च अनीशया शोचति मुह्यमान इतिश्रवणात् बुद्धिगतमेवाविद्याद्यात्मन्यध्यस्यत इति चेत् अध्यस्यत इति को
र्थः॥ निक्षिप्यते भ्रांत्या दृश्यते वा नाद्यः॥ अन्यधर्मस्यान्यत्र निक्षेपासंभवात् भ्रांत्या चेल्लोके न दृश्यते॥ न तावदात्मना तस्याविद्याश्रयत्वानंगीकारा

अस्य चच्छिन्नसंशयस्य निवृत्ताविद्यस्य यानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तनानि जन्मांतरे चाऽप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तिसहभावीनि च क्षीयंते

क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥

कर्माणि न त्वेतज्जन्मारंभकाणि प्रवृत्तफलत्वात्तस्मिन्सर्वज्ञेऽसंसारिणि परावरे परं च कारणात्मनाऽवरं च कार्यात्मना तस्मिन्पराव
रे साक्षादहमस्मीति दृष्टे संसारकारणोच्छेदान्मुच्यत इत्यर्थः॥ न बुद्ध्या बुद्धेरात्मविषयत्वासंभवेन तद्गतदर्शनासंभवात्तद्धर्मा ते ऽस्वाश्रय
गतेनत्वानुभवेन निवर्त्यत्वे प्रसिद्धे बुद्धेरनुभवाश्रयत्वप्रसंगात्तस्मान्नास्य भाष्यस्य सम्यगर्थं पश्याम इति चेदुच्यते चित्तत्राऽनादिरनिर्वाच्या वि
द्या चैतन्यमवच्छिद्य स्वावच्छिन्नचैतन्यस्य बुध्यादितादात्म्यरूपेण विवर्तते तस्याश्च ब्रह्मात्मतासाक्षात्कारनिवर्त्यस्वरूपांगीकारात्तन्निवृत्तौ तद्दुत्थ
हृदयग्रंथिभेदः श्रुत्योच्यते भाष्यकारीयं च बुद्ध्याश्रयत्वाभिधानमहंकारविशेषणत्वेनाविद्यादेर्व्यावहारिकाभिप्रायेणात्मनाश्रयत्वाभिधानं चा

ऽनो निर्विकारत्वाभिप्रायं बाधितानुवृत्तिप्रकटार्थं
प्रादर्शीति जीवन्मुक्तिर्न विरुध्यते॥

भातीतिणिजंतार्थाध्याहारेणव्याख्यानंतस्यभासासर्वमिदंविभातीत्यस्यब्रह्मणःस्वतोभारूपत्वेतात्पर्यंकथयति॥यतएवंदेवब्रह्मभातिचेति॥

उक्तस्यैवार्थस्यसंक्षेपाभिधायकाउत्तरमंत्रास्त्रयोपि॥हिरण्मयेज्योतिर्मयेबुद्धिविज्ञानप्रकाशेपरेकोशेकोशइवासेरात्मस्वरूपोप
लब्धिस्थानत्वात्परंतत्सर्वाभ्यंतरत्वात्तस्मिन्विरजमविद्याद्यशेषरजोमलवर्जितंब्रह्मसर्वमहत्वात्सर्वात्मत्वाच्च॥निष्कलं॥निर्गताःक
लायस्मात्तंनिष्कलंनिरवयवमित्यर्थः॥यस्माद्विरजंनिष्कलंचातस्तच्छुभ्रंशुद्धंज्योतिषांसर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनामपितज्ज्योतिर
वभासकमग्न्यादीनामपिज्योतिष्ट्वमंतर्गतब्रह्मात्मचैतन्यज्योतिर्निमित्तमित्यर्थः॥तद्धिपरंज्योतिर्यदन्यानवभास्यमात्मज्योतिस्तद्य
दात्मविद्आत्मानंस्वशब्दादिविषयबुद्धिप्रत्ययसाक्षिणंयेविवेकिनोविदुर्जानंतितआत्मविदस्तद्विदुरात्मप्रत्ययानुसारिणःय

हिरण्मयेपरेकोशेविरजंब्रह्मनिष्कलं॥तच्छुभ्रंज्योतिषांज्योतिस्तद्यदात्मविदोविदुः॥नतत्रसूर्योभातिनचंद्रतार
कंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निः॥तमेवभांतमनुभातिसर्वंतस्यभासासर्वमिदंविभाति॥ स्मात्परंज्योतिस्तस्मात्तए

वतद्विदुःनेतरेबाह्यार्थप्रत्ययानुसारिणः॥कथंतज्ज्योतिषांज्योतिरित्युच्यते॥नतत्रतस्मिन्स्वात्मभूतेब्रह्मणिसर्वावभासकोपिसू
र्योभातितद्ब्रह्मनप्रकाशयतीत्यर्थः॥सहितस्यैवभासासर्वमन्यदनात्मजातंप्रकाशयतिनतुतस्यस्वतःप्रकाशनसामर्थ्यं॥तथानचंद्र
तारकंनेमाविद्युतोभांतिकुतोयमग्निःअस्मद्गोचरः॥किंबहुनायदिदंजगद्भातितमेवपरमेश्वरंस्वतोभारूपत्वाद्भांतंदीप्यमानमनुभा
त्यनुदीप्यतेयथाजलोल्मुकादिअग्निसंयोगादग्निंदहंतमनुदहतिनस्वतः॥तद्वत्तस्यैवभासादीप्त्यासर्वमिदंसूर्यादिजगद्विभाति

उपसंहारमंत्रस्यतात्पर्यमाह॥ यत्तज्ज्योतिषांज्योतिस्तेनब्रह्मणाविविधंक्रियतइतितद्विकारंसर्वंजगत्सर्वंब्रह्मैवेतिबाधायांसामानाधिकरण्यं

यतएवंतदेवब्रह्मभातिचविभातिचकार्यगतेनविविधेनभासाअतस्तस्यब्रह्मणोभारूपत्वंस्वतोवगम्यतेनह्यसतोऽविद्यमानंभा
सनमन्यस्यकर्तुंशक्नोतिघटादीनामन्यावभासकत्वादर्शनात॥ भारूपाणांचादित्यादीनांतद्दर्शनाद्यत्तज्ज्योतिषांज्योतिर्ब्रह्मतदेवस
त्यंसर्वंतद्विकारं॥ वाचारंभणंविकारोनामधेयमात्रमनृतमितरदित्येतमर्थंविस्तरेणहेतुतःप्रतिपादितंनिगमस्थानीयेनमंत्रेणपुन
रुपसंहरति॥ ब्रह्मैवोक्तलक्षणमिदंयत्पुरस्तादग्रेऽब्रह्मेवाविद्यादर्शिनांप्रत्यवभासमानंतथापश्चाद्ब्रह्मतथादक्षिणतश्चतथोत्तरेण

ब्रह्मैवेदममृतंपुरस्ताद्ब्रह्मपश्चाद्ब्रह्मदक्षिणतश्चोत्तरेण॥ अधश्चोर्ध्वंचप्रसृतंब्रह्मैवेदंविश्वमिदंवरिष्ठं॥४॥ इति
द्वितीयंमुंडकं॥२॥

तथैवाधस्तादूर्ध्वंचसर्वतोऽन्यदिवकार्याकारेणप्रसृतंप्रगतंनामरूपवदवभासमानंकिंबहुनाब्रह्मै
वेदंविश्वंसमस्तमिदंजगद्वरिष्ठंवरतमंअब्रह्मप्रत्ययःसर्वोविद्यामात्रोरज्ज्वामिवसर्पप्रत्ययोब्रह्मैवैकंपरमार्थसत्यमितिवेदा
नुशासनं॥ इतिद्वितीयमुंडकं॥२॥ पराविद्योक्तायया तदक्षरंपुरुषाख्यंसत्यमधिगम्यतेयदधिगमेहृदयग्रंथ्यादिसंसारकारण
स्यात्यंतिकविनाशःस्यात्तद्दर्शनोपायश्चयोगोधनुराद्युपादानकल्पनयोक्तः॥ अथेदानींतत्सहकारीणिसत्यादिसाधनानिवक्तव्या
नीतितदर्थमुत्तरआरंभः॥

योयंस्थाणुःपुमानसावितिवदन्वयव्यतिरेकाभावपरिहारेणतावन्मात्रत्वेबोध्यते॥ द्वितीयंमुंडकं॥२॥ प्राधान्ये
नेत्यपूर्वत्वेनतात्पर्यविषयतयेत्यर्थः॥ द्वासुपर्णेत्यादौद्विवचनस्याकारश्छांदसः॥ जीवस्याज्ञत्वेननियम्यत्वेनयोग्यत्वादीश्वरस्यसर्वज्ञत्वेननिया

मुं·भा· मकत्वशक्तियोगाच्छोभनमुचितंनियम्यनियामकभावगमनंययोस्तौशोभनपतनौपक्षिसामान्याद्वेतिवृक्षाश्रयणादिश्रवणादित्यर्थः॥ टी·
२० ऊर्ध्वमुत्कृष्टंब्रह्ममूलमधिष्ठानमस्येत्यूर्ध्वमूलः अवाञ्चः प्राणादयः शाखाइवास्येत्यवाक्शाखः॥ श्वःस्थानंनियंतुमस्यनशक्यमिति अश्वत्थं

प्राधान्येनतत्वनिर्धारणंचप्रकारांतरेणक्रियतेऽस्यंतदुःखगाह्यत्वात्कृतमपितत्रसूत्रभूतोमंत्रःपरमार्थवस्तुवधारणार्थमुप
न्यस्यते॥ द्वासुपर्णाद्वौसुपर्णौशोभनपतनौसुपर्णौपक्षिसामान्याद्वासुपर्णौसयुजासयुजौसहैवसर्वदायुक्तौसखायासखायौसमाना
ख्यानौसमानाभिव्यक्तिकारणावेवंभूतौसंतौसमानमविशेषमुपलब्ध्यधिष्ठानतयैकंवृक्षमिवोच्छेदसामान्याच्छरीरंवृक्षंपरिषस्व वृक्षं
जातेपरिष्वक्तवंतौसुपर्णाविवेकंवृक्षंफलोपभोगार्थमयंहिवृक्षऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाखोऽश्वत्थोऽव्यक्तमूलप्रभवःक्षेत्रसंज्ञकःसर्वप्रा

द्वासुपर्णासयुजासखायासमानंवृक्षंपरिषस्वजाते ॥

णिकर्मफलाश्रयस्तंपरिष्वक्तौसुपर्णाविवाविद्याकामकर्मवासनाश्रयलिंगोपाध्यात्मेश्वरौ॥ तयोःपरिष्वक्तयोरन्यएकःक्षेत्रज्ञोलिं
गोपाधिवृक्षमाश्रितःपिप्पलंफलंकर्मनिष्पन्नंसुखदुःखलक्षणंफलंस्वाद्वनेकविचित्रवेदनास्वादरूपंस्वाद्वत्तिभक्षयत्युपभुंक्तेऽवि
वेकतः॥ अनश्नन्नन्यइतरईश्वरोनित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावःसर्वज्ञःसर्वसत्वोपाधिरीश्वरोनाश्नातिप्रेरयिताह्यसावुभयोर्भोज्यभोक्त्रो
र्नित्यसाक्षित्वसत्तामात्रेण॥ अव्यक्तमव्याकृतंमूलमुपादानमन्वयितस्मात्प्रभवतीतितथोक्तंयावद्ज्ञानभावीत्यर्थः॥ अविद्याकामकर्मवा रामः
सनानामाश्रयोलिंगमुपाधिर्यस्यात्मनःसजीवःतथोक्तःसचेश्वरश्चतावित्यर्थः॥ सत्वंमायाख्यमुपाधिरस्येतिसत्वोपाधिःज्ञानात्मकत्वामलसत्व २०
तया

राशेरितिहृत्तमावरणं विक्षेपश्चद्वयमविद्यायाः कार्यं तत्रेश्वरभावाप्रतिपत्तिरनीशावरणं शोचतीति विक्षेपः तदुभयहेतुरनिर्वाच्यमज्ञानं मोह

सत्वनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति पश्यत्येव केवलं दर्शनमात्रं न हि तस्य प्रेरयितृत्वं राजवत्॥ तत्रैवं सति समाने वृक्षे यथोक्त शरीरे पुरुषो
भोक्ता जीवोऽविद्याकामकर्मफलरागादिगुरुभाराक्रांतोऽलाबुरिव सामुद्रे जले निमग्नो निश्चयेन देहात्मभावमापन्नोऽयमेवाहममु
ष्य पुत्रोऽस्य नप्ता कृशः स्थूलो गुणवान्निर्गुणः सुखी दुःखीत्येवं प्रत्ययो नास्त्यन्योऽस्मादिति जायते म्रियते संयुज्यते वियुज्यते च
संबंधिबांधवैस्ततोऽनीशया न कस्यचित्समर्थोऽहं पुत्रो मम विनष्टो मृता मे भार्या किं मे जीवितेनेत्येवं दीनभावोऽनीशातया शोचति सं

तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति॥ समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः॥ जु
ष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिं ॥

तप्यते मुह्यमानोऽनेकैरनर्थप्रकारैरविवेकतया चिंतामापद्यमानः॥ स एवं प्रेततिर्यङ्मनुष्यादियोनिषाजवंजवीभावमापन्नः क
दाचिदनेकजन्मसु शुद्धधर्मसंचितनिमित्ततः केनचित्परमकारुणिकेन दर्शितयोगमार्गोऽहिंसासत्यब्रह्मचर्यसर्वत्यागशमदमादि
संपन्नः समाहितात्मा सन्जुष्टं सेवितं अनेकैर्योगमार्गैः कर्मभिश्च यदा यस्मिन्काले पश्यति ध्यायमानोऽन्यं वृक्षोपाधिलक्षणाद्विलक्षणमी
शमसंसारिणमशनायापिपासाशोकमोहजरामृत्युमतीतमीशं सर्वस्य जगतोऽयमहमस्म्यात्मा सर्वस्य समः सर्वभूतस्थो नेतरो स्तेनवि
शिष्टोऽनेकैरनर्थप्रकारैरहं करोमीत्यादिभिरविवेकतया तादात्म्यापन्नतयेत्यर्थः॥ आजवमनवरतं जवीभावं निकृष्टभावं लक्षणया लघु

भावंकर्मवायुप्रेरिततयाजवीभावंसैप्रमापन्नः पूर्ववदित्यभेदेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥ ७ ॥

ऽविद्याजनितोपाधिपरिछिन्नोमायात्मेतिविभूतिंमहिमानंचजगद्रूपमस्यैवममपरमेश्वरस्येतियदैवंद्रष्टातदावीतशोकोभवति सर्वस्माच्छोकसागराद्विप्रमुच्यतेकृतकृत्योभवतीत्यर्थः॥अन्योपिमंत्रइममेवार्थमाहसविस्तरं॥यदायस्मिन्कालेपश्यःपश्यती तिविद्वान्साधकइत्यर्थः॥पश्यतेपश्यतिपूर्ववद्रुक्मवर्णंस्वयंज्योतिःस्वभावंरुक्मस्येवज्योतिरस्याविनाशि॥कर्तारंसर्वस्यजगतई शंपुरुषंब्रह्मयोनिंब्रह्मचतद्योनिश्चासौब्रह्मयोनिस्तंब्रह्मयोनिंब्रह्मणोवाऽपरस्ययोनिंसयदाचैवंपश्यति॥तदासविद्वान्पश्यःपु ण्यपापेबंधनभूतेकर्मणीसमूलेविधूयनिरस्यदग्ध्वानिरंजनोनिर्लेपोविगतक्लेशःपरमंप्रकृष्टंनिरतिशयंसाम्यंसमतामद्वयलक्षणांहै

तदाविद्वान्पुण्यपापेविधूयनिरंजनःपरमंसाम्यमुपैति॥प्राणोह्येषसर्वभूतैर्विभातिविजानन्विद्वान्भवतेनातिवादी॥

तविषयाणिसाम्यान्यतोऽर्वाञ्च्येवातोऽद्वयलक्षणमेतत्परमंसाम्यमुपैतिप्रतिपद्यते॥किंच॥योयंप्राणस्यप्राणःपरईश्वरोह्येषप्रकृतःस वैर्भूतैर्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतैरित्थंभूतलक्षणेतृतीया॥सर्वभूतस्थःसर्वात्मासन्नित्यर्थः॥विभातिविविधंदीप्यतेएवंसर्वभूतस्थंयःसाक्षाद त्मभावेनायमहमस्मीतिविजानन्विद्वान्वाक्यार्थज्ञानमात्रेणसभवतेभवतिनभवतीत्येतत्किमतिवादीअतीत्यसर्वानन्यान्वदितुंशील मस्येत्यतिवादीयस्त्वेवंसाक्षादात्मानंप्राणस्यप्राणंविद्वानतिवादीसनभवतीत्यर्थः॥सर्वंयदात्मैवनान्यदस्तीतिदृष्टंतदाकिंह्यसावतीत्य वदेद्यस्यत्वपरमन्यद्दृष्टमस्तिसतद्वीत्यवदत्ययंतुविद्वानात्मनोन्यन्नपश्यतिनान्यच्छृणोतिनान्यद्विजानातिअतोनातिवदति ॥ ॥

आत्मनिरतिरात्मरतिस्तत्पुरुषःसैवक्रियास्तीत्यात्मरतिक्रियावानितिमतुबेवैकःप्रतीयते॥कथमुक्तंबहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोतिरिच्य
तइतिसत्यमसमासपाठेद्वयोरर्थवत्वमासीत्समासपाठेत्वन्यतरोमतुबतिरिच्यतेविशेष्यतेबाह्यक्रियानिवृत्तिलाभादित्यर्थः॥एकदेशिव्याख्या

४साधनं

किंचआत्मक्रीडआत्मन्येवचक्रीडाक्रीडनंयस्यनान्यत्रपुत्रदारादिषुसआत्मक्रीडस्तथाआत्मरतिरात्मन्येवरतीरमणंप्रीतिर्यस्यसआ
त्मरतिः॥क्रीडाबाह्यसाधनसापेक्षारतिस्तुनिरपेक्षाबाह्यविषयप्रीतिमात्रमितिविशेषः॥तथाक्रियावान्ज्ञानध्यानवैराग्यादिक्रियाय
स्यसोयंक्रियावान्॥समासपाठेआत्मरतिरेवक्रियाःस्यविद्यतइतिबहुव्रीहिमतुबर्थयोरन्यतरोतिरिच्यते॥केचित्त्वग्निहोत्रादिकर्मब्रह्म
विद्ययोःसमुच्चयार्थमिच्छंतितच्चैषब्रह्मविदांवरिष्ठइत्यनेनमुख्यार्थवचनेनविरुध्यते॥नहिबाह्यक्रीडआत्मरतिश्चभवितुंशक्तः॥कन्त्रि

आत्मक्रीडआत्मरतिःक्रियावानेषब्रह्मविदांवरिष्ठः॥

द्बाह्यक्रियाविनिवृत्तआत्मक्रीडोभवतिबाह्यक्रियात्मक्रीडयोर्विरोधान्नहितमःप्रकाशयोर्युगपदेकत्रस्थितिःसंभवति॥तस्मादसत्प्रल
पितमेवैतदनेनज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनं॥अन्यावाचोविमुंचथ॥संन्यासयोगादित्यादिश्रुतिभ्यश्च॥तस्मादयमेवेहक्रियावान्योज्ञान
४॥ ध्यानादिक्रियावान्सोऽभिन्नार्थमर्यादःसंन्यासीयएवंलक्षणोनातिवाह्यात्मक्रिडआत्मरतिःक्रियावान्ब्रह्मनिष्ठःसर्वब्रह्मविदांसर्वेषांव
रिष्ठःप्रधानः॥अधुनासत्यादीनिभिक्षोःसम्यक्ज्ञानसहकारीणिसाधनानिविधीयंतेनिवृत्तिप्रधानानिसत्येनानृतत्यागेनमृषावदनत्या
गेनलभ्यःप्राप्तव्यःकिंच॥ मुद्राद्यनिराचष्टे॥केचिल्लित्यादिना॥अनेनवचनेनज्ञानकर्मसमुच्चयप्रतिपादनंक्रियतइत्येतदसत्प्रलपितमेवेतियो

जना॥सम्यक्ज्ञानसहकारिणीसत्त्रसम्यक्ज्ञान

चार

मुं·भा· शब्देनवस्तुविषयावगतिफलावसानंवाक्यार्थज्ञानमुच्यतेअवगतिफलस्यस्वकार्येअविद्यानिवृत्तौसहकार्यपेक्षाऽसंभवाद्‌तोऽपरिपक्वज्ञान टी·
२२ स्यसत्यादीनांचपरिपक्वविद्यालाभायसमुच्चयइष्यतएवनैतावताभास्कराभिमतसिद्धिः॥परिपक्वविद्यायाःसहकार्यपेक्षायांमानाभावात्ततःक

तपसाहिइंद्रियमनएकाग्रतयामनसश्चेंद्रियाणांचैकाग्र्यंपरंतपइतिस्मरणात्॥तद्ध्यनुकूलमात्मदर्शनाभिमुखीभावात्परमंसाधनं
तपःनेतरच्चांद्रायणादिएषआत्मालभ्यतइत्यनुषंगःसर्वत्र॥सम्यक्ज्ञानेनयथाभूतात्मदर्शनेनब्रह्मचर्येणमैथुनासमाचारेणनित्यंसर्व
दानित्यंसत्येननित्यंतपसानित्यंसम्यक्ज्ञानेनेतिसर्वत्रनित्यशब्दोंऽतर्दीपिकान्यायेनानुषक्तव्यः॥वक्ष्यतिच॥नयेषुजिह्ममनृतंनमा
याचेति॥कोसावात्माएतैःसाधनैर्लभ्यइत्युच्यते॥अंतःशरीरेअंतर्मध्येशरीरस्यपुंडरीकाकाशेज्योतिर्मयोहिरुक्मवर्णःशुभ्रःशुद्धोय

सत्येनलभ्यस्तपसाह्येषआत्मासम्यक्ज्ञानेनब्रह्मचर्येणनित्यं॥अंतःशरीरेज्योतिर्मयोहिशुभ्रोयंपश्यंतियतयःक्षीणदोषाः॥

मात्मानंपश्यंत्युपलभंतेयतयोयतनशीलाःसंन्यासिनःक्षीणदोषाःक्षीणक्रोधादिचित्तमलाःसआत्मानित्यंसत्यादिसाधनैःसंन्यासिभिर्लभ्यतइ
त्यर्थोनकादाचित्कैःसत्यादिभिर्लभ्यतेसत्यादिसाधनस्तुत्यर्थोयमर्थवादः॥सत्यमेवसत्यवानेवजयतिनानृतंनानृतवादीत्यर्थः॥नहिसत्यानृत
योःकेवलयोःपुरुषानाश्रितयोःजयःपराजयोवासंभवति॥प्रसिद्धंलोकेसत्यवादिनाऽनृतवाद्यभिभूयतेनविपर्ययोऽतःसिद्धंलोकेसत्यस्यबलवत्सा
धनत्वं॥किंचशास्त्रतोप्यवगम्यतेसत्यस्यसाधनातिशयत्वंकथंसत्येनयथाभूतवादव्यवस्थयापंथादेवयानाख्योविततोविस्तीर्णः मसंश्लेषश्रवणात्देवा राम:
दीनांकर्महीनानांमुक्तिश्रवणाच्चेति॥कुहकंपरवंचनमंतरन्यथागृहीत्वाबहिरन्यथाप्रकाशनंमायाशाठ्यंविभवानुसारेणाप्रदानंअहंकारोमिथ्याभिमानः॥दंभोध २२

मध्यजिह्मं॥अनृतमयथादृष्टभाषणं॥

एतैर्दोषैर्वर्जिताद्व्यर्थः सत्यस्यनिधानंयदुक्तंतत्पुनर्विशेष्यतइत्याह॥ किंधर्मकंचतदिति॥ ज्ञानप्रसादेनेत्यत्रज्ञायतेअर्थोनेनेतिव्युत्पत्त्याबुद्धिरु

सातसेनप्रवृत्तोयेनपथाह्याक्रमंत्याक्रमंतेऋषयोदर्शनवंतः कुहकमायाशाठ्याहंकारदंभानृतवर्जिताह्याप्तकामाविगततृष्णाः सर्वतोय
त्रयस्मिन्तत्परमार्थतत्वंसत्यस्योत्तमसाधनस्यसंबंधिसाध्यंपरमंप्रकृष्टंनिधानंपुरुषार्थरूपेणनिधीयतइतिनिधानंवर्ततेतत्रचयेन
पथाऽक्रमंतिससत्येनविततइतिपूर्वेणसंबंधः॥ किंतत्किंधर्मकंचतदित्युच्यते॥ बृहन्महच्चतत्प्रकृतंब्रह्मसत्यादिसाधनंसर्वतोव्याप्त
त्वाद्दिव्यंस्वयंप्रभमनिंद्रियगोचरमतएवनचिंतयितुंशक्यतेऽस्यरूपमचिंत्यरूपंसूक्ष्मादाकाशादेरपितत्सूक्ष्मतरंनिरतिशयंहिसौक्ष्म्य

सत्यमेवजयतिनानृतंसत्येनपंथाविततोदेवयानः॥ येनाक्रमंत्यृषयोह्याप्तकामायत्रतत्सत्यस्यपरमंनिधानं॥ बृहच्च
तद्दिव्यमचिंत्यरूपंसूक्ष्माच्चतत्सूक्ष्मतरंविभाति॥ दूरात्सुदूरेतदिहांतिकेचपश्यत्स्विहैवनिहितंगुहायां॥ नचक्षुषागृ
ह्यतेनापिवाचानान्यैर्देवैस्तपसाकर्मणावा॥

मस्यसर्वकारणत्वाद्धिभातिविविधमादित्यचंद्राद्याकारेणभातिदीप्यते॥ किंच॥ दूरा
द्विप्रकृष्टदेशात्सुदूरेविप्रकृष्टतरेदेशेवर्ततेऽविदुषामत्यंतमगम्यत्वात्तद्ब्रह्मेहदेहेअंतिकेसमीपेचविदुषामात्मत्वात्सर्वांतरत्वाच्चआकाशस्या
प्यंतरश्रुतेरिहपश्यत्सुचेतनावत्स्वित्येतत्निहितंस्थितंदर्शनादिक्रियावत्वेनयोगिभिर्लक्ष्यमाणंक्वगुहायांबुद्धिलक्षणायांतत्रहिनिगूढं
लक्ष्यतेविद्वद्भिस्तथाप्यविद्ययासंवृतंसन्नलक्ष्यतेतत्रस्थमेवाविद्वद्भिः॥ पुनरप्यसाधारणंतदुपलब्धिसाधनमुच्यते॥ यस्मान्नचक्षुषागृह्यते
केनचिदप्यरूपत्वान्नापिगृह्यतेवाचाऽनभिधेयत्वान्नचान्यैर्देवैरितरेंद्रियैस्तपसः

च्यतेध्यायमानोज्ञानप्रसादंलभतेज्ञानप्रसादेनआत्मानंपश्य

॥ टी॰ मुं॰ ४८ ॥

संशयादिमलरहितस्य प्रमाणज्ञानस्यैव तत्त्वसाक्षात्कारहेतुत्वात् ध्यानक्रियायाः प्रमितिसाधनत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः॥ बौद्धादेश्चित्तादौ चेतनत्वभ्रम

सर्वप्राप्तिसाधनत्वेपि न तपसा गृह्यते तथा वैदिकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा प्रसिद्धमहत्वेनापि न गृह्यते॥ किंपुनस्तस्य ग्रहणे साधनमित्या
ह ज्ञानप्रसादेन आत्मावबोधनसमर्थमपि स्वभावेन सर्वप्राणिनां ज्ञानं बाह्यविषयरागादिदोषकलुषितमप्रसन्नमशुद्धं सन्न बोधयति नि
त्यसन्निहितमपि आत्मतत्वं॥ मलावनद्धमिवादर्शं विलुलितमिव सलिलं तद्यदेंद्रियविषयसंसर्गजनितरागादिमलकालुष्यापनयनादा
दर्शसलिलादिवत्प्रसादितं स्वच्छं शांतमवतिष्ठते तदा ज्ञानस्य प्रसादः स्यात्तेन ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वो विशुद्धांतःकरणो योग्यो ब्रह्मद्रष्टुं

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः॥ एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पंच
धा संविवेश॥ प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा॥ यंयं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः का
मयते यांश्च कामान्॥ यस्मात्ततस्तस्मात्तु तमात्मानं पश्यते पश्यति उपलभते॥ निष्कलं सर्वावयवभेदवर्जितं ध्यायमानः॥ सत्यादिसा
धनवानुपसंहृतकरण एकाग्रेण मनसा ध्यायमानश्चिंतयन्॥ यमात्मानमेवं पश्यत्येषोणुः सूक्ष्मः चेतसा विशुद्धज्ञानेन केवलेन वेदितव्यः॥
क्वासौ यस्मिन् शरीरे प्राणो वायुः पंचधा प्राणापानादिभेदेन संविवेश सम्यक्प्रविष्टः॥ तस्मिन्नेव शरीरे हृदये चेतसा ज्ञेय इत्यर्थः॥ कीदृशेन चे
तसा वेदितव्य इत्याह॥ प्राणैः सहेंद्रियैश्चित्तं सर्वमंतःकरणं प्रजानामोतं व्याप्तं येन क्षीरमिव स्नेहेन काष्ठमिवाग्निना सर्वं प्रजानामंतःकरणं चेत
दर्शनात् चित्तं तस्मिन्संसर्गिणि चचैतन्याभिव्यंजकत्वेस्वभावतएव योग्यं॥ ततश्चित्ते परमात्मनोभिव्यक्तिसंभवाच्चेतसा ज्ञेय त्वमुच्यत इतिसंभावनार्थमाह॥

ओतं चैतन्येन सर्वस्य तर्हि चित्ते किमिति ब्रह्म स्वत एवापरोक्षं न भवतीत्यत आह॥ यस्मिंश्च चित्त इति सगुणविद्याफलमिति निर्गुणविद्यास्तुतये प्ररो
यस्मिंश्च चित्ते क्लेशादिमलवियुक्ते शुद्धे विभवत्येष उक्त आत्मा विशेषेण स्वेनात्मना विभवत्यात्मानं प्रकाशयतीत्यर्थः॥ य एवमुक्तलक्षणं सर्वा
त्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्तस्य सर्वात्मत्वादेव सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह॥ यं यं लोकं पित्रादिलक्षणं मनसा संविभाति संकल्पयति मह्यमन्यस्मै वा
भवेदिति विशुद्धसत्वः क्षीणक्लेश आत्मविन्निर्मलांतःकरणः कामयते यांश्च कामान् प्रार्थयते भोगांस्तं तं लोकं जयते प्राप्नोति तांश्च कामान्संक
ल्पितान्भोगांस्तस्माद्विदुषः सत्यसंकल्पत्वादात्मज्ञं आत्मज्ञानेन विशुद्धांतःकरणं ह्यर्चयेत्पूजयेत् पादप्रक्षालनशुश्रूषणनमस्कारादिभिर्भूति
तं तं लोकं जयते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः॥ स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रं॥ उ
पासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तंति धीराः॥ कामो विभूतिमिच्छतः पूजार्ह एवासौ॥ यस्मात्स वेद जानातीत्येतद्यथोक्तलक्ष
णं ब्रह्म परममुत्कृष्टं धाम सर्वकामानामाश्रयमास्पदं यत्र यस्मिन्ब्रह्मणि धाम्नि विश्वं समस्तं जगन्निहितमर्पितं यच्च स्वेन ज्योतिषा भाति शु
द्धं शुभ्रं॥ तमप्येवमात्मज्ञं पुरुषं ये ह्यकामा विभूतितृष्णावर्जिता मुमुक्षवः संत उपासते परमिव सेवंते॥ शुक्रं नृबीजं यदेतत्प्रसिद्धं शरीरोपा
दानकारणमतिवर्तंति अतिगच्छंति धीरा धीमंतो न पुनर्योनिं प्रसर्पंति॥ न पुनः क्वचिद्रतिं करोतीति श्रुतेः॥ अतस्तं पूजयेदित्यभिप्रायः॥ मुमुक्षोः
कामत्याग एव प्रधानं साधनमित्येतद्दर्शयति॥ कामान्यो दृष्टादृष्टविषयान्कामयते मन्यमानस्तद्गुणान्चिंतयानः प्रार्थयते॥ चनार्थमुच्यते॥ यं यमिति॥ प्र
थमः खंडः॥ परमार्थतत्वज्ञानादिति॥ विषयेषु पर्यास्थितदोषदर्शनात् पर्याप्तकामः क्षीणरागो विरुद्धलक्षणया आत्मकामस्य आत्मबुभुत्सयैव वशीकृतचित्तस्य विष

स्वहेतुविनाशात्पुनःकामानजायंतइतिजातानांज्ञानंविनापिक्षयासंभवादित्यर्थः॥नबहुनाश्रुतेनेत्युपनिषद्विचारव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः॥तेनवरणेनेति॥क
थंव्याख्यातंयत्तदोर्भिन्नार्थत्वंसाधनविवक्षायाःप्रस्तुतत्वादित्यर्थंब्रूमःपरमात्मास्मीत्यभेदानुसंधानंवरणंतेनवरणेनैषआत्मालभ्योभवतिबहिर्मुखेनतु

सतैःकामभिःकामैर्धर्माधर्मप्रवृत्तिहेतुभिर्विषयेच्छारूपैःसहजायतेतत्रतत्रयत्रयत्रविषयप्राप्तिनिमित्तंकामाःकर्मसुपुरुषंनियोजयंतितत्रत
त्रतेषुतेषुविषयेषुतैरेवकामैर्वेष्टितोजायते॥यस्तुपरमार्थतत्वविज्ञानात्पर्याप्तकामआत्मकामत्वेनपरिसमंततआप्ताःकामायस्यतस्यपर्याप्तका
मस्यकृतात्मनोऽविद्यालक्षणादपररूपादपनीयस्वेनरूपेणकृतआत्माविद्ययायस्यतस्यकृतात्मनस्त्विहैवतिष्ठत्येवशरीरेसर्वेधर्माधर्मप्रवृत्ति
हेतवःप्रविलीयंतिविलयमुपयांतिनश्यंतीत्यर्थः॥कामास्तज्जन्महेतुविनाशान्नजायंतइत्यभिप्रायः॥यद्येवंसर्वलाभात्परमआत्मलाभस्तल्ला

कामान्यःकामयतेमन्यमानःसकामभिर्जायतेतत्रतत्र॥पर्याप्तकामस्यकृतात्मनस्त्विहैवसर्वेप्रविलीयंतिकामाः॥नायमा
त्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेन॥यमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वां॥ भायप्रवचनाद्यउपा

याःबाहुल्येनकर्तव्याइतिप्राप्तइदमुच्यते॥योऽयमात्माव्याख्यातोयस्यलाभःपरपुरुषार्थोनासौवेदशास्त्राध्ययनबाहुल्येनप्रवचनेनलभ्यस्त
थानमेधयाग्रंथार्थधारणशक्त्यानबहुनाश्रुतेननापिभूयसाश्रवणेनेत्यर्थः॥केनतर्हिलभ्यइत्युच्यते॥यमेवपरमात्मानमेवैषविद्वान्वृणुते
प्राप्तुमिच्छतितेनवरणेनैषपरमात्मालभ्यः॥नान्येनसाधनांतरेणनित्यलब्धस्वभावत्वात्॥कीदृशोऽसौविदुषआत्मलाभइत्युच्यते ॥

शतशोऽपिश्रवणादौक्रियमाणेनलभ्यतेऽतःपरमात्मास्मीत्यभेदानुसंधानंपरमात्मभजनंपुरस्कृत्यैवश्रवणादिसंपादनीयमितिभावः ॥

अथवायमेवपरमात्मानंवृणुतेतेनपरमात्मनामुमुक्षुरूपव्यवस्थितेनवरणेनाभेदानुसंधानलक्षणेनप्रार्थनेनकृतेनलभ्यःपरमात्मैवमुमुक्षुरू
पव्यवस्थितइत्यभेदानुसंधानेनैवलभ्योनकर्मणेत्यर्थः॥ वीर्यमितिमिथ्याज्ञानानभिभाव्यतालक्षणोतिशयः॥ अलिंगादिति॥ कथमिंद्रजनक

तस्यैषआत्माअविद्यासंछिन्नांस्वांपरांतनुंस्वात्मतत्त्वंस्वरूपंविवृणुतेप्रकाशयति॥ प्रकाशइवघटादिर्विद्यायांसत्यामाविर्भवतीत्यर्थः
॥तस्मादन्यत्यागेनात्मलाभप्रार्थनैवात्मलाभसाधनमित्यर्थः॥ आत्मप्रार्थनासहायभूतान्येतानिचसाधनानिबलाप्रमादतपांसिलिंग
युक्तानिसंन्याससहितानि। यस्मादयमात्माबलहीनेनबलप्रहीणेनात्मनिष्ठाजनितवीर्यहीनेननलभ्योनापिलौकिकपुत्रपश्वादिवि
षयसंगनिमित्तप्रमादात्तथातपसोवाप्यलिंगाल्लिंगरहितात्तपोऽत्रज्ञानंलिंगंसंन्यासः॥ सन्यासरहितात्ज्ञानान्नलभ्यतइत्यर्थः॥ एते

नायमात्माबलहीनेनलभ्योनचप्रमादात्तपसोवाप्यलिंगात्॥ एतैरुपायैर्यततेयस्तुविद्वांस्तस्यैषआत्माविशतेब्र
ह्मधाम॥ संप्राप्यैनमृषयोज्ञानतृप्ताःकृतात्मानोवीतरागाःप्रशांताः॥

रुपायैर्बलाप्रमादसंन्यासज्ञानैर्यततेतत्परःसन्प्रयत
तेयस्तुविद्वान्विवेकीआत्मवित्तस्यविदुषएषआत्माविशतेसंप्रविशतिब्रह्मधाम॥ कथंब्रह्मसंविशतइत्युच्यते॥ संप्राप्यसमवगम्यैनमा
त्मानमृषयोदर्शनवंतस्तेनैवज्ञानेनतृप्तानबाह्येनतृप्तिसाधनेनशरीरोपचयकारणेनकृतात्मानःपरमात्मस्वरूपेणैवनिष्पन्नात्मानःसं
तोवीतरागाविगतरागादिदोषाःप्रशांताउपरतेंद्रियास्तएवंभूताःसर्वगंसर्वव्यापिनमाकाशवत्सर्वतः गार्गिप्रभृतीनामप्यात्मलाभश्रवणात्स्वयं
संन्यासोनामसर्वत्यागात्मकस्तेषामपिस्वत्वाभिमानाभावादस्त्येवांतरःसंन्यासोबाह्यंतुलिंगमविवक्षितं॥ नलिंगंधर्मकारणमितिस्मरणातनैष्कर्म्यसाहित्यं

प्रदीपस्यवर्तिकृतावच्छेदध्वंसेयथातेजःसामान्यतापत्तिस्तद्वदित्याह॥प्रदीपनिर्वाणवदिति॥पदंपादन्यासप्रतिबिंबंनदृश्यतेऽभावादेवेत्यर्थः

सर्वत्रप्राप्यनोपाधिपरिच्छिन्नेनैकदेशेनकिंतर्हितद्ब्रह्मैवाद्वयमात्मत्वेनप्रतिपद्यधीराअत्यंतविवेकिनःयुक्तात्मानःनित्यसमाहित स्वभावाःसर्वमेवसमस्तंशरीरपातकालेप्याविशंति॥भिन्नेघटेघटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदंजहति एवंब्रह्मविदोब्रह्मधाम प्रविशंति॥किंच॥वेदांतजनितविज्ञानंतस्यार्थःपरआत्माविज्ञेयःसोर्थःसुनिश्चितोयेषांतेवेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः॥तेचसंन्या सयोगात्सर्वकर्मपरित्यागलक्षणयोगात्केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयोयतनशीलाःशुद्धसत्वाःशुद्धंसत्वमेषांतेसंन्यासयो गात्तेशुद्धसत्वाः॥तेब्रह्मलोकेषुसंसारिणांयेमरणकालास्तेपरांतास्तानपेक्ष्यमुमुक्षूणांसंसारावसानेदेहपरित्यागकालःपरांतकालः

तेसर्वगंसर्वतःप्राप्यधीरायुक्तात्मानःसर्वमेवाविशंति॥वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाःसंन्यासयोगाद्यतयःशुद्धसत्वाः ॥तेब्रह्मलोकेषुपरांतकालेपरामृताःपरिमुच्यंतिसर्वे॥

तस्मिन्परांतकालेसाधकानांबहुत्वाद्ब्रह्मैवलोकोब्रह्मलोकएको प्यनेकवद्दृश्यतेप्राप्यतेवाऽतोबहुवचनंब्रह्मलोकेष्वितिब्रह्मणीत्यर्थः॥परामृताःपरममृतममरणधर्मकंब्रह्मात्मभूतंयेषांतेपरामृता जीवतएवब्रह्मभूताःपरामृताःसंतःपरिमुच्यंतिपरिसमंतात्प्रदीपनिर्वाणवद्घटाकाशवच्चनिर्वृत्तिमुपयांतिपरिमुच्यंतिसमंतान्मुच्यं तेसर्वेनदेशांतरंगंतव्यमपेक्षंते॥शकुनीनामिवाकाशेजलेवारिचरस्यवा॥पदंयथानदृश्येततथाज्ञानवतांगतिः॥अनध्वगाअध्वसुपारयि ष्णवइतिस्मृतिश्रुतिभ्यःदेशपरिच्छिन्नाहिगतिःसंसारविषयेपरिच्छिन्नसाधनसाध्यत्वात्॥ अध्वस्वितिसंसाराध्वनांपारयिष्णवःपारयितुंसमापयि

तर्कतोपिइहैवमोक्षोवक्तव्यइत्याह॥देशपरिच्छिन्नाहीत्यादिना॥स्वाःप्रतिष्ठाःप्रतिगताभवंतीतिभूतांशानांभौतिकानांचमहाभूतेषुलयोदर्शितः॥अंत्य
प्रश्नेति॥ब्राह्मणग्रंथेषष्ठप्रश्नेप्राणाद्याःकलाःपठिताइत्यर्थः॥मायामयमहाभूतानामंशावष्टब्धैर्जीवाविद्यामयभूतसूक्ष्मैःप्रातिस्विकैरदृष्टसहकृ

ब्रह्मतुसमस्तत्वान्नदेशपरिच्छेदेनगंतव्यंयदिहिदेशपरिच्छिन्नंब्रह्मस्यान्मूर्तद्रव्यवदाद्यंतवदन्याश्रितंसावयवमनित्यंकृतकंस्यान्नत्वेवंवि
धंब्रह्मभवितुमर्हत्यतस्तत्प्राप्तिश्चनैवदेशपरिच्छिन्नाभवितुंयुक्ता॥अपिचाविद्यादिसंसारबंधापनयनमेवमोक्षमिच्छंतिब्रह्मविदोनतु
कार्यभूतं॥किंचमोक्षकालेयादेहारंभिकाःकलाःप्राणाद्याःस्वास्वाःप्रतिष्ठांगताःस्वंस्वंकारणंगताभवंतीत्यर्थः॥प्रतिष्ठाइतिद्वितीयाबहुव
चनं॥पंचदशपंचदशसंख्याकायाअंत्यप्रश्नेपरिपठिताःप्रसिद्धादेवाश्चदेहाश्रयाश्चक्षुरादिकरणस्थाःसर्वेप्रतिदेवतास्वादित्यादिषुगताभ

गताःकलाःपंचदशप्रतिष्ठादेवाश्चसर्वेप्रतिदेवतासु॥कर्माणिविज्ञानमयश्चआत्मापरेऽव्ययेसर्वएकीभवंति॥ ७॥ ७॥

वंतीत्यर्थः॥यानिचमुमुक्षुणाकृतानिकर्माण्यप्रवृत्तफलानिप्रवृत्तफलानामुपभोगेनैवक्षीयमाणत्वाद्धिज्ञानमयश्चात्माऽविद्याकृतबुद्ध्या
द्युपाधिमात्मत्वेनगत्वाजलादिषुसूर्यादिप्रतिबिंबवदिहप्रविष्टोदेहभेदेषुकर्मणांतत्फलार्थत्वात्सहतेनैवविज्ञानमयेनात्मना॥अतोवि
ज्ञानमयोविज्ञानप्रायस्तएतेकर्माणिविज्ञानमयश्चात्मोपाध्यपनयेसतिपरेऽव्ययेऽनंतेऽक्षयेब्रह्मण्याकाशकल्पेऽजेऽजरेऽमृतेऽभयेऽपूर्वेऽनपरेऽनंत
रेऽबाह्येऽद्वयेशिवेशांतेसर्वएकीभवंत्यविशेषतांगच्छंत्येकत्वमापद्यंते॥जलाद्याधारापनयइवसूर्यादिप्रतिबिंबाःसूर्येघटाद्यपनयइवाकाशेघ
टैः॥प्रातिस्विकाःप्राणादयआरभ्यंतेतेचकर्मास्मिन्नेवैःसूर्यादिभिरधिष्ठीयंते॥कर्मणोभोगेनावसानेतेदेवाःस्वस्थानंगच्छंतियच्चप्रातिस्विकंस्वाविद्याकार्यंत

ता:

मं

गताःकलाः॥

स्मिन्नेवैकीभवंतीत्याह॥ यानिचेत्यादिना॥

एतद्ग्रंथद्वारकविद्याप्रदाने अयं विधिराथर्वणिकानामिति प्रकृतपरामर्शकादेतच्छब्दादवगम्यते॥ ग्रंथद्वारेण विद्यायाः प्रकृतत्वसंभवात्॥ टी·

किंच॥ यथा नद्यो गंगाद्याः स्यंदमाना गच्छंत्यः समुद्रे समुद्रं प्राप्यास्तमदर्शनमविशेषात्मभावं गच्छंति प्राप्नुवंति नाम च रूपं च नामरूपे विहाय हित्वा॥ तथाऽविद्याकृतनामरूपाद्विमुक्तः सन्विद्वान्परादक्षरात्पूर्वोक्तात्परं दिव्यं पुरुषं यथोक्तलक्षणमुपैत्युपगच्छति॥ ननु श्रेयस्यनेके विघ्नाः प्रसिद्धा अतः क्लेशानामन्यतमेनान्येन वा देवादिना विघ्नितो ब्रह्मविदप्यन्यां गतिं मृतो गच्छति न ब्रह्मैव॥ न विद्ययैव सर्वप्रतिबंधस्यापनीतत्वादविद्याप्रतिबंधमात्रो हि मोक्षो नान्यः प्रतिबंधो नित्यत्वादात्मभूतत्वाच्च॥ तस्मात्स यः कश्चिद्ध वै लोके तत्परमं ब्रह्म वेद साक्षादहमेवास्मीति स नान्यां गतिं गच्छति देवैरपि तस्य ब्रह्मप्राप्तिं प्रति विघ्नो न शक्यते कर्तुमात्मा ह्येषां स भवति

यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छंति नामरूपे विहाय॥ तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यं॥ स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति नास्याब्रह्मवित्कुले भवति॥ तरति शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति॥ तदेतदृचाभ्युक्तं॥

तस्माद्ब्रह्म विद्वान् ब्रह्मैव भवति॥ किंच॥ नास्य विदुषोऽब्रह्मवित्कुले भवति॥ किंच॥ तरति शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं संतापं जीवन्नेवातिक्रांतो भवति तरति पाप्मानं धर्माधर्माख्यं गुहाग्रंथिभ्यो हृदयाऽविद्याग्रंथिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो भवतीत्युक्तमेव भिद्यते हृदयग्रंथिरित्यादि॥ अथेदानीं ब्रह्मविद्यासंप्रदानविध्युपप्रदर्शनेनोपसंहारः क्रियते॥ तदेतद्विद्यासंप्रदानविधानमृचा मंत्रेणाभ्युक्तं प्रकाशितं॥ क्रियावंतो यथोक्तकर्मानुष्ठानयुक्ताः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठा अपरस्मिन्ब्रह्मण्यभियुक्ताः परं ब्रह्म बुभुत्सवः

नसर्वत्रब्रह्मविद्यासंप्रदानंइतिसूचयन्नाह॥एतांब्रह्मविद्यांवदेतेति॥ इतिमुंडकभाष्यटिप्पणंसमाप्तम् ॥ ९ ॥ ९ ॥ ९ ॥

स्वयमेकर्षिनामानमग्निंजुह्वतेजुह्वतिश्रद्धयंतः श्रद्दधानाः संतोयेतेषामेवसंस्कृतात्मनांपात्रभूतानामेतांब्रह्मविद्यांवदेतब्रूयाच्छिरोव्रतंशिरस्यग्निधारणलक्षणंयथाथर्वणानांवेदव्रतंप्रसिद्धंयैस्तुयैश्चचीर्णंविधिवद्यथाविधानंतेषामेवतदेतदक्षरंपुरुषंसत्यमृषिरंगिरानामपुरापूर्वंशौनकायविधिवदुपसन्नायपृष्टवतेउवाच॥तद्वदन्योपितथैवश्रेयोर्थिनेमुमुक्षवेमोक्षार्थंविधिवदुपसन्नायब्रू

क्रियावंतः श्रोत्रियाब्रह्मनिष्ठाः स्वयंजुह्वतएकर्षिंश्रद्धयंतः॥तेषामेवैतांब्रह्मविद्यांवदेतशिरोव्रतंविधिवद्यैस्तुचीर्णं ॥तदेतत्सत्यमृषिरंगिराः पुरोवाचनैतदचीर्णव्रतोधीते॥नमः परमऋषिभ्योनमः परमऋषिभ्यः॥११॥इतितृतीयमुंडकं॥भद्रंकर्णेभिरितिशांतिः॥इत्यथर्ववेदीयामुंडकोपनिषत्समाप्ता ॥

यादित्यर्थः॥नैतद्ग्रंथरूपमचीर्णव्रतोऽचरितव्रतःनाध्यधीतेनपठतिचीर्णव्रतस्यहिविद्याफलायसंस्कृताभवतीतिसमाप्ताब्रह्मविद्यासायेभ्योब्रह्मादिभ्यः पारंपर्यक्रमेणसंप्राप्तातेभ्योनमः परमर्षिभ्यः परमंब्रह्मसाक्षाद्दृष्टवंतोयेब्रह्मादयोऽवगतवंतश्चतेपरमर्षयस्तेभ्योभूयोपिनमः द्विर्वचनमत्यादरार्थंमुंडकसमाप्त्यर्थंच॥॥इति श्रीगोविंदभगवत्पूज्यपादशिष्यस्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्यश्रीमच्छंकरभगवतः कृतावाथर्वणोपनिषद्विवरणंसमाप्तं ॥ ९ ॥

वाराणसीप्रसादस्यनियोगेनतुयत्नतः॥काशीसंस्कृतमुद्रायामंकितोयंशिलाक्षरैः॥१॥श्रीकाशीजीमेमहल्लेहौदकटोराश्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीकेमकानमेकाशीसंस्कृतमुद्रायंत्रमेछपीजिनकोलेनाहोयउनकोश्रीबाबूवाराणसीप्रसादजीकेपासयाकचौरीगलीमेभाईप्रतापसिंहजीकेदुकानपरमिलेगी संबत् १९४२ ॥ ९ ॥ ९

॥ इतिसटीकंमुंडकोपनिषद्भाष्यंसमाप्तम् ॥

[OrderDescription]
,CREATED=18.01.20 11:25
,TRANSFERRED=2020/01/18 at 11:31:24
,PAGES=55
,TYPE=STD
,NAME=S0002555
,Book Name=M-2417-SATIK MUNDKOPANISHAD
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF

FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF

FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF

FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,